

Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616–1660

AF BO FRITZBØGER

I den moderne produktionsproces er den enkelte arbejder ikke i stand til at bedømme forholdet mellem den udbetalte løn og den værdi, som hendes arbejde har frembragt. Dette skyldes, at den skabte værdi som følge af produktionens organisering deles op i en del, der udbetales som løn og en del, som arbejdsgiveren tilegner sig. Dette »overskud« udoover lønnen kaldes merværdien. Karakteristisk ved vort økonomiske system er altså, at arbejdsgiverens merværditilegnelse foregår »i det skjulte«.

I modsætning hertil var produktionens økonomiske organisering i det førkapitalistiske Europa ikke i stand til alene at sikre en overklasses arbejdsfri tilegnelse af merværdien. Fordi produktionen for eget forbrug og produktionen for herremanden var to klart adskilte processer – således at bonden tydeligt kunne se merværdiens størrelse –, var det for herremanden nødvendigt at gøre brug af en juridisk, politisk eller ideologisk magt for at sikre merværditilegnelsen. Dette kunne i sin yderste konsekvens føre til bondens personlige ufrihed (livegenskab). Et økonomisk system, der på denne måde må benytte ikke-økonomiske elementer for at sikre merværdien, kan kaldes feudalt.

Ideelt kunne den feudale merværditilegnelse indtage tre former. Bonden kunne udaf den avl, han fik fra sin fæstegård, betale en del som afgift til herremanden (produktrente). I stedet for at betale i naturalier kunne han først sælge varerne på markedet for så at betale afgiften i penge (pengerente). Endelig kunne bonden en eller flere dage om ugen forlade sin fæstegård for at arbejde på hovedgårdens egne marker (arbejdsrente).

Som vi ser fordeler arbejdet sig i disse tre former mellem bondens egen (fæste-)jord og hovedgårdsmarken. Derfor kan vi ud fra blandingen af de feudale renteformer definere to godsøkonomiske grundtyper. Hvor arbejdsrenten dominerede, var bondebrugene små og kun indstillet på bondefamiliens eget forbrug, mens hovedgårdens marker var store. Denne grundtype, der var fremherskende i Europas tidligt middelalderlige landbrugssamfund og blev det igen i Østeuropa i det 16.–18. århundrede (»det andet livegenskab«), kaldes med et tysk udtryk for Gutherrschaft. I modsætning hertil udvikledes i senmiddelalderen en godsøkonomi baseret på produkt- og pengerente med deraf følgende større bondebrug og minimal hovedgårdsdrift. Denne type, som fastholdtes i Europa vest for Elben, kaldes Grundherrschaft.

Netop fordi den feudale merværditilegnelse indeholder både økonomiske, politi-

ske, juridiske og ideologiske elementer, er det klart, at de renteformer denne udtrykkes i fortæller noget centralt om det undersøgte samfund. De kan afspejle såvel samfundets indre sociale magtforhold som dets handelsmæssige og politiske placering i en international sammenhæng. Således kan »det andet livegenskab« i Østeuropa f.eks. både ses som udtryk for bøndernes politisk betingede større undertrykkelse her og som tegn på områdets status af råstofleverandør – og dermed tildels u-land i moderne forstand – til den samtidige industrialisering i Vesteuropa.¹

For den foreliggende undersøgelse er det et klart udgangspunkt, at Danmark lå i det penge/produktrente-dominerende Grundherrschaftområde. Imidlertid synes 1600-tallet præget af forskydninger i denne dominans. Formålet med det følgende er derfor for hovedgården Skinnerups vedkommende at belyse samspillet mellem de forskellige renteformer og deres betydning for godsets økonomi, og derigennem at forsøge at vurdere de konkrete årsager til og resultater af dennes udvikling.

Undersøgelsen gør således naturligvis ikke krav på at være andet og mere end en analyse af en konkret godsøkonomi. Men på baggrund af renteformernes centrale placering i den feudale økonomi synes det oplagt, at netop undersøgelser af denne art vil kunne bidrage til en større forståelse af dels Danmarks selvstændige økonomiske udvikling og dels dennes sammenhæng med internationale forhold.

Skinnerup – eller som det siden 1643² kaldes: Ulriksholm – ligger ved den sydlige ende af Kertinge Nor på Nordøstfyn i Bjerge herred, Kølstrup sogn. Første gang denne hovedgård nævnes i kilderne er i 1400, da »Curia Skymethorp« omtales.³ I Odensegårds skattemandtal fra 1511 synes den imidlertid at være forsvundet for dog atter at nævnes i forbindelse med den første kendte ejer: Mikkel Petersen Akeleje.⁴ Ved dennes død i 1539 gik gården videre til sønnen Knud Mikkelsen, der sad som ejer i næsten halvtreds år indtil sin død i 1588. Dennes søn Christen overtog gården, og var dens ejer indtil 1615/16, da Christian IV kunne skrive til Christian Friis at »Heer er en herremand aff Fyn ved naffn Christen Knudtsøn, hand haffuer tilbødit Corone sitt godtz till eydom, saaframdt hand et aff kronenss len syn lyffs tyd motthe nyde. . .«⁵. Resultatet blev, at Christen Knudsen Akeleje den 26. februar 1616 skødede Skinnerup med sine tre marker og tilliggende gods til kongen mod at få Odensegårds len, som han dog snart efter afstod til Holger Rosenkrantz.⁶ Godset blev straks gjort til regnskabslen og lagt under Odensegård.⁷ Hans Oldeland, nabohovedgården Trellerups ejer, viste i 1620 stor interesse for at forpagte Skinnerup, og da hans første tilbud på 500 RDL p.a. blev afvist, indvilgede han i at betale det væsentligt højere beløb 752 RDL. Forpagtningen gik i orden den 14/9 1620 med tilbagevirkende kraft fra 1. maj samme år, og han indskærpedes af kronen kun at hugge mindst muligt brændsel i den tilliggende skov og i øvrigt at holde gods og bønder ved god hævd og magt.⁸ Forpagtningen løb til marts 1622 da godset igen lagdes under Odensegårds len – dog kun til 4. juli samme år –, idet borger i Odense Augustinus Ebbel da forpagtede det på samme betingelser som Hans Oldeland.⁹

1628, da Claus Brockenhuus fik landsdommerembedet på Fyn, lagdes Skinne-

rup under dette og forblev her indtil januar 1632, da den formelle overdragelse fra Christen Knudsen til Christian IV's da to-årige søn med Vibeke Kruuse – Ulrik Christian Gyldenløve – fandt sted. Samtidig udnævntes Anders Bille til værge for den umyndige ejer, og han førte godset til lås, indtil en herredagsdom i 1633 erklærede Ulrik Christians skøde ved magt.¹⁰

1634 anmodedes Sten Bille til Kærsgård om at overtage værgemålet og administrationen af Skinnerup, hvilket han gjorde, hvorved han kom til at stå ved styret i den mest hektiske godssamlingsperiode. Arent von der Kuhla overtog hvervet i 1643 for to år efter at overdrage det til Iver Vind, der ligeledes beholdt det i to år.¹¹ Endelig var det planen, at Christian Rantzau i 1647 skulle efterfølge Iver Vind, men om dette skete kan ikke siges.¹²

I 1645 fik den da femtenårige Ulrik Christian overdraget gården, og selvom hans ophold i de følgende år var få og korte, kan den indflydelse han fik på dens økonomi næppe betegnes som særlig positiv. Hans umådeholdne forbrug og gældsætning førte nemlig til, at hele godscomplexet ved hans død i 1658 totalt opløstes af kreditorer.¹³

Svenskernes hærgen på Fyn gjorde endvidere, at det gods, om hvilket der i 1660 førtes lange processer ved herredstinget, var uhyre forarmet, og den endelige konklusion på de økonomiske undersøgelser af Gyldenløves bo lyder da også, at »... hans formue bleff hannem aff fienderne ruinerit och fratagen. . . .«¹⁴ At de eneste årsager til Skinnerups økonomiske endeligt i 1660 var svenskernes voldsomme fremfærd og kongesønnens ofte omtalte »wüstes Leben«, håber jeg dog at kunne tilbagevise i det følgende.

Grundene til at jeg netop har valgt Skinnerup som emne for denne undersøgelse er flere. Først og fremmest er det klart, at det overleverede kildemateriale synes særdeles velegnet hertil, idet det giver mulighed for et blik ind i godsdriftens mange sider. Naturligvis er dele af disse kun dårligt belyst – det gælder f.eks. direkte oplysninger om ægt og arbejde – men til disse begrænsninger skal jeg vende tilbage. De bevarede regnskaber og jordebøger gør det muligt at følge en periode fra 1616/17 til 1660/61 – altså den årrække, da godset var i kronens eller Gyldenløves eje. Korrespondancer – væsentligst mellem administrator og kancelli – og Bjerger Herreds tingbøger for perioden 1649–63 giver derudover i en vis udstrækning mulighed for at uddybe sider af godsdriften, som det kammerale materiale ikke dækker.

På grundlag af dette – for det 17. århundrede ret enestående – regnskabsmateriale findes endvidere allerede en række grundige undersøgelser af sider af Skinnerups økonomi. Det drejer sig først og fremmest om Jytte Jensens specialeafhandling fra 1975 (udgivet 1977) om den byggeaktivitet, der netop i denne periode fandt sted på godset. Udover dette egentlige emne for bogen er foretaget en bred beskrivelse af Skinnerups generelle udvikling, som har været en værdifuld støtte ved den herværende undersøgelse.

Erland Porsmose har i en artikel fra 1978 ligeledes beskæftiget sig med det nævnte materiale – konkret i en bredt anlagt undersøgelse af godsstrukturens

udvikling i området ved Kertinge Nor. Også denne er benyttet. Endelig har E. Ladewig Petersen gennemgået det store materiale og i forskellige sammenhæng trukket på resultaterne heraf.¹⁵

1. Godsstrukturen

Da Skinnerup den 26. februar 1616 købtes af Christian IV, udgjorde det tilliggende fæstegods 22 gårde, 1 bol og 19 huse. Den samlede godsmasse befandt sig indenfor en radius af 6 kilometer fra hovedgården, og i selve Kølstrup sogn, hvor den lå, var 27% af gårdene og 88% af husene placeret. På hovedgårdens marker udsåedes i 1617 65,1 tønder hartkorn (td. Htk.).¹⁶ Udover at en af gårdene i Hundslev beboedes af en gammel bonde, der var landgilde- og hoverifri, oplyses lidet om godsets beskaffenhed, men i 1616/17 dyrkedes øde gods under hovedgården med en høst på 17,6 td. Htk. Generelt kan det øde gods vanskeligt følges i jordebøgerne, som er hovedkilden til oplysninger herom, idet de blot omtaler huse – og ikke gårde – som øde. Endvidere er selve indholdet af betegnelsen øde jo stærkt omdiskuteret, og de i det følgende præsenterede tal for øde gods må derfor tages med et stort forbehold.

I de 15 år, der fulgte erhvervelsen, synes ikke fra kronens side at have været ofret stor interesse for Skinnerups drift, men i 1635 satte med den nye værge for Ulrik Christian – Sten Bille – en heftig godssamling ind, som her skal gøres rede for.

Ofte var det erhvervede gods foræringer fra godsejerens far, men ikke sjældent indgik udgifterne til godskøb i hovedgårdens driftsregnskab og finansieredes således af Skinnerup selv.

Den første udvidelse af fæstegodsmassen skete i 1635, da Lucas Willumsen i Odense – som modregning for nogle øksne, han havde fået leveret fra Skinnerup – den 30/12 på Skovby herredsting bortskødede sin mors – Barbaras – gård i Ullerup.¹⁷

I januar 1636 indledte Sten Bille forhandlinger med dels Cornelius Hamsfort og dels Iver Vind, fra hvem han den 25. februar for 2838 rigsdaler (RDL) tilskødedes 5 gårde og 1 bol (1 i Lunde, 1 i Klinte, 1 i Bederslev, 1 i Farstrup og 1 i Vigerslev) til Skinnerup.¹⁸ Forhandlingerne med Cornelius Hamsfort må være trukket i langdrag, eller kancelliordren til at optage disse sent efterkommet af Sten Bille, for først et år efter forelå resultatet i form af købet af en halvgård i Munkebo 23. januar 1637 mod Hamsforts køb af et stenhus ved apoteket i Odense.¹⁹ Imellem disse to handler er dog sket væsentlige omplaceringer af godsmassen. Efter halvanden måneds sonderinger købtes den 24. april 1636 for 775½ RDL en gård i Gamby af Birgitte Bille, og knapt en måned senere indledtes forhandlinger med Dorthe Skinkel og Henrik Podebusk om gods, de hver især havde til salg.²⁰ Af førstnævnte erhvervedes 14. juli to gårde i Drigstrup for 1082½ RDL, og af sidstnævnte købtes 28/1 1637 for 812½ RDL noget jord, der tydeligt var beregnet til magelæg (i Bladstrup, Otterup, Hjadstrup og Hjorslev), mod at han købte en gård i Odense fra Skinnerup for 1400 RDL.²¹

Det således opkøbte magelægsgods skulle for at indgå fornuftigt i godsøkonomien mageskiftes som led i en arrondering af godsmassen, og dette skete også i oktober, da det 30/12, 25/2 og 24/4 erhvervede fæstegods mageskiftedes med kronen mod 6 gårde i Kertinge og 1 gård i Hundslev.²²

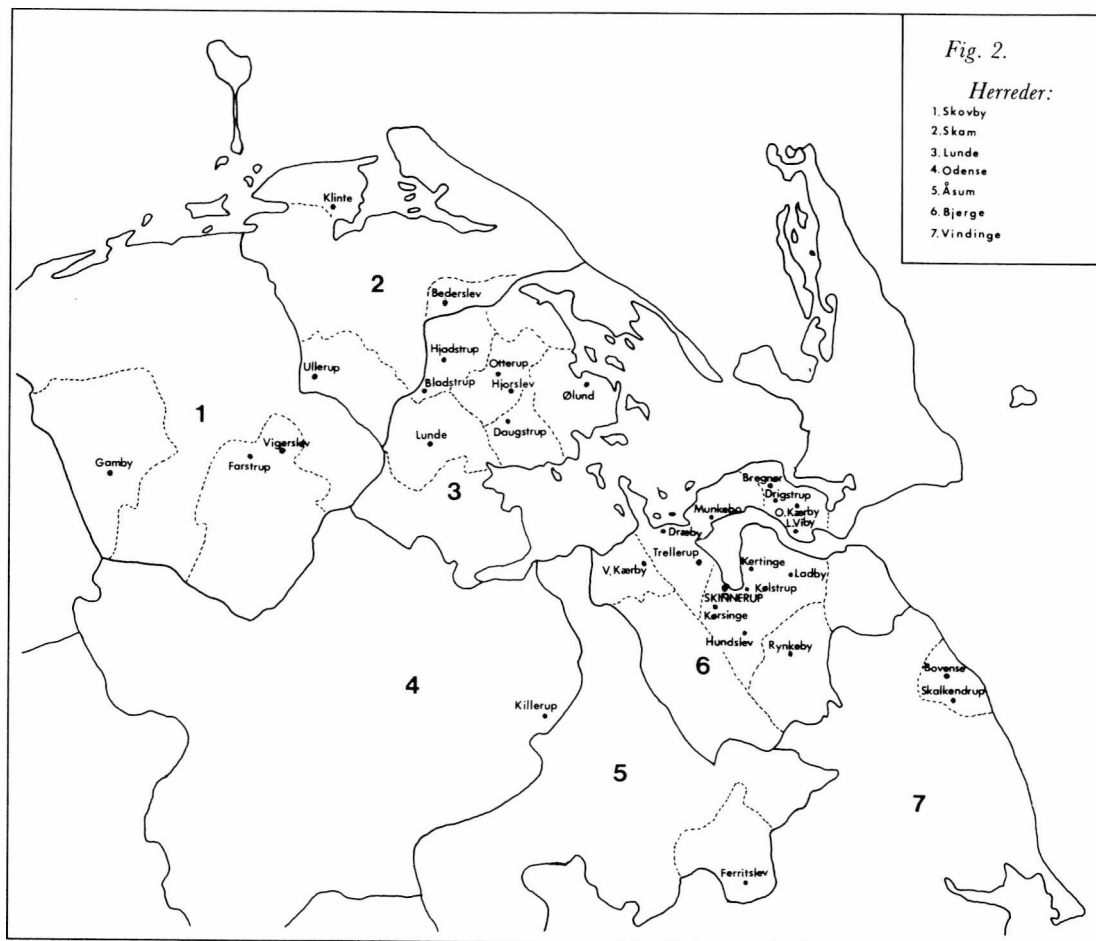
I 1637 fortsattes forølgelsen af fæstegodsmassen da 4 gårde, kronen havde udlagt i Erik Urnes bo, lagdes til Skinnerup den 9. marts (det drejede sig om 2 gårde i Ferritslev, 1 i Daugstrup og 1 i Ølund).²³ Samme vinter lagdes endvidere Cornelius Hamsforts halvgård til Skinnerup. Ifølge Gunnar Olsens undersøgelse skulle også i 1637 en gård i Hundslev være lagt under hovedgårdstaksten. En sådan nedlæggelse har ikke kunnet verificeres, og det må formodes at dreje sig om en ødegård, som midlertidigt er drevet sammen med hovedgårdsmarken.²⁴

Den 9. september 1638 foretoges det andet store mageskifte med kronen, der var med til at give Skinnerup sin endelige arronderede form. Ialt afgav Skinnerup 3½ gård samt et øde byggested og noget jord uden bygninger mod at få 3 gårde i Kertinge, 2 i Hundslev og 2 i Kørsinge.²⁵ Det bortmageskiftede gods var det af Dorthe Skinkel, Cornelius Hamsfort og Henrik Podebusk i de foregående år erhvervede strøgods.

Den næste ændring i godsmassen indtraf i april 1639, da en gård i Kørsinge efter tilsyneladende besværlige forhandlinger med Knud Ulfeldt kunne erhverves for 337½ RDL.²⁶ Resten af 1639 synes at være forløbet uden handler, men allerede i januar 1640 toges aktiviteten igen op. Den 13. blev fra Hans Oldeland i Odense overtaget en gård i Kertinge og to i Kølstrup, og den 16. gik en handel med Claus Muhle i orden, således at 2 gårde i Hundslev for 2730 RDL kunne lægges til godset, mod at Ingeborg og Claus Muhle resten af deres dage fik anvist brændsel fra Sct. Knuds Klosters grund.²⁷

I et brev til kancelliet anmodede Sten Bille 3. april 1640 om at få den ordre til at optage forhandlinger om køb af Trellerup hovedgård, han af kongen mundtligt havde modtaget, skriftligt. Samtidig forelagde han for første gang sin egen plan for et større mageskifte mellem kronen og Skinnerup – et projekt, der i de følgende år adskillige gange dukkede op i hans korrespondance med centraladministrationen, men som aldrig realiseredes. Planen var at mageskifte 6 af kronens gårde i Ladby mod Ulrik Christians gårde i Ferritslev, Ølund, Daugstrup og om nødvendigt en i Kølstrup.²⁸ Da Sten Bille i 1643 gentog sit forslag lød det på 7 gårde i Ladby, 2 i Kølstrup og 1 i Vester Kærby mod alt Skinnerups gods i Ølund, Daugstrup, Ferritslev, Over Kærby, Lille Viby, Bregnør og Drigstrup (i alt 10 gårde). Dette forslag overvejedes af kancelliet, og blandt andre Mogens Kaas blev hørt i sagen og anførte, at det af Sten Bille tilbudte gods af Skinnerups egen foged – Niels Ibsen – var erklæret »forschylt« og »gandske forarmit saa de icke kunde formaa at udgiffue deres fulde schuld. . .«²⁹

At planen er blevet forhindret, fordi de to godsgrupper var for umage, kan dog ikke have været tilfældet, idet de efter undersøgelser foretaget af Henning Valkendorf og Henrik Podebusk blev vurderet til henholdsvis 100,1 og 100,8 td. Htk. Hvad end grunden til at Sten Billes gentagne forslag ikke er blevet realiseret har

Kortgrundlag: Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968.

været, ses også i dette de samme tendenser som i den faktisk praktiserede godspolitik. Det gods, han ønskede lagt under Skinnerup, var klart mere belejligt end det tilbudte, idet afstanden for de hoveripligtige bønder til hovedgården var væsentligt mindre.³⁰

Hvad købet af Trellerup angik kom det i stand 7. april 1640, da Christian von Offenbergh for 7500 RDL med 1500 i udbetaling bortskødede hovedgården (bestående af to bøndergårde) med 4 fæstegårde i Trellerup (heraf 1 øde) og 2 i Vester Kærby.³¹ Af dette gods blev efter få år foruden hovedgårdsmarkerne den øde gård i Trellerup drevet under Skinnerup, ligesom de to bøndergårde, der lå på Trellerups grund, i 1642 lagdes øde, og i 1644/45 blev nedrevet med det formål at drive disse under Skinnerup. Samme år inddroges endvidere en enghave til græsning for hovedgårdens heste fra en bonde i Hundstev, der til erstatning fik en afkortning af landgilden.³²

Fra 1640 kom – udover at en uidentificeret gård i Kertinge skulle være lagt fra Henrik Gyldenstjerne til Skinnerup – en periode med relativ ro i godsstrukturen, og først i 1643 da endnu en gård (måske den samme?) – denne gang i Kørsinge – lagdes til godset fra Gyldenstjerne, startede godssamlingsaktiviteten igen.³³ 1644 skødedes Østergård hovedgård med sine marker og en godsmasse på 8 gårde, 1 bol og 8 huse fra Jørgen Kaas til Ulriksholm, som Skinnerup nu kaldtes, og derved fik hovedgårdsmarken sit andet store arealtilskud.³⁴

Dette var den sidste store manifestation af den godssamlingspolitik, der på den unge Gyldenløves vegne førtes på Skinnerup. Resultatet var, at han den 6. januar 1645 kunne få overdraget et velarronderet godskompleks med hovedgårdsjorder på 240 td. Htk.-udsæd og med 58 underliggende bøndergårde, 2 bol og 23 huse. Herefter gik godset ind i en stabil periode med få strukturelle ændringer.³⁵

I 1650 bebudedes det på Bjerge herredsting, at Kørsinge mark skulle lægges under hovedgårdens drift, og året efter nedlagdes landsbyen med sine fire gårde.³⁶ Denne nedlæggelse gav hovedgården direkte forbindelse med Hundslev Skovgårds eng og skovfang, som derefter også lagdes under denne.³⁷ Nedlæggelsen af Kørsinge viste sig imidlertid på længere sigt at være en landsbyflytning – som påvist af Erland Porsmose fra god til dårlig jord –, idet der i 1654 opbyggedes 4 nye gårde i Trellerup (af hvilke dog kun to optræder i JB 1660) som erstatning.³⁸ Endvidere erhvervedes i perioden frem til 1660 en gård i Hundslev, mens en gård i Kølstrup forsvandt fra jordebøgerne. Endelig solgtes den 21. juli 1652 den jord i Killerup, der 1644 var erhvervet med Østergård, til Henning Pogwish.³⁹

Fra 1616 til 1660 skete således en udvikling ved køb, salg, mageskifter og nedlæggelser, som førte Skinnerup fra at være et lille gods med en hovedgårdsudsæd på 65,1 td. Htk. og fæstegods bestående af 22 gårde, 1 bol og 19 huse til et gods med hovedgårdsudsæd på 272,1 td. Htk. og 54 fæstegårde, 2 bol og 23 huse.

En klar tendens i samlingen af fæstegods var dettes koncentration i relativ nærhed af hovedgården. Fordelen herved var den lettere tilvejebringelse af arbejdskraft til hovedgårdsdriften. I jordebogsmaterialet angives kun husmænd som ugedagsbønder, men vi ved fra andet materiale, at også gårdmænd var hoveripligtige. Om Henrik Andersen i Munkebo, hvis halve gård i 1636 erhvervedes til Skinnerup, hedder det således i en indberetning fra Sten Bille, at han betalte landgilde til Cornelius Hamsfort og Sct. Hans Kloster i Odense og »... giör halff hoffningh till huer part.«⁴⁰ Da der endvidere ved siden af en stigning mellem 1616 og 1646 i hovedgårdens udsæd på 289% er sket en stigning på 175% i antallet af indensogns mulige hoveriydere (både husmænd og gårdmænd), synes der at være godt belæg for antagelsen om, at godskoncentrationen væsentligst må ses som udtryk for nødvendigheden af tilvejebringelse af arbejdskraft (se fig. 3).

Mens der altså skete en markant absolut vækst i antallet af indensogns fæstere, er disses andel af det samlede antal fæstere gennem hele perioden ret stabil på ca. 45%. Den tilskyndelse som kunne have ligget i, at indensognsbønder iflg. missiv til lensmanden Henning Valkendorf 9. juni 1632 var frie for skat, kan altså tilsynela-

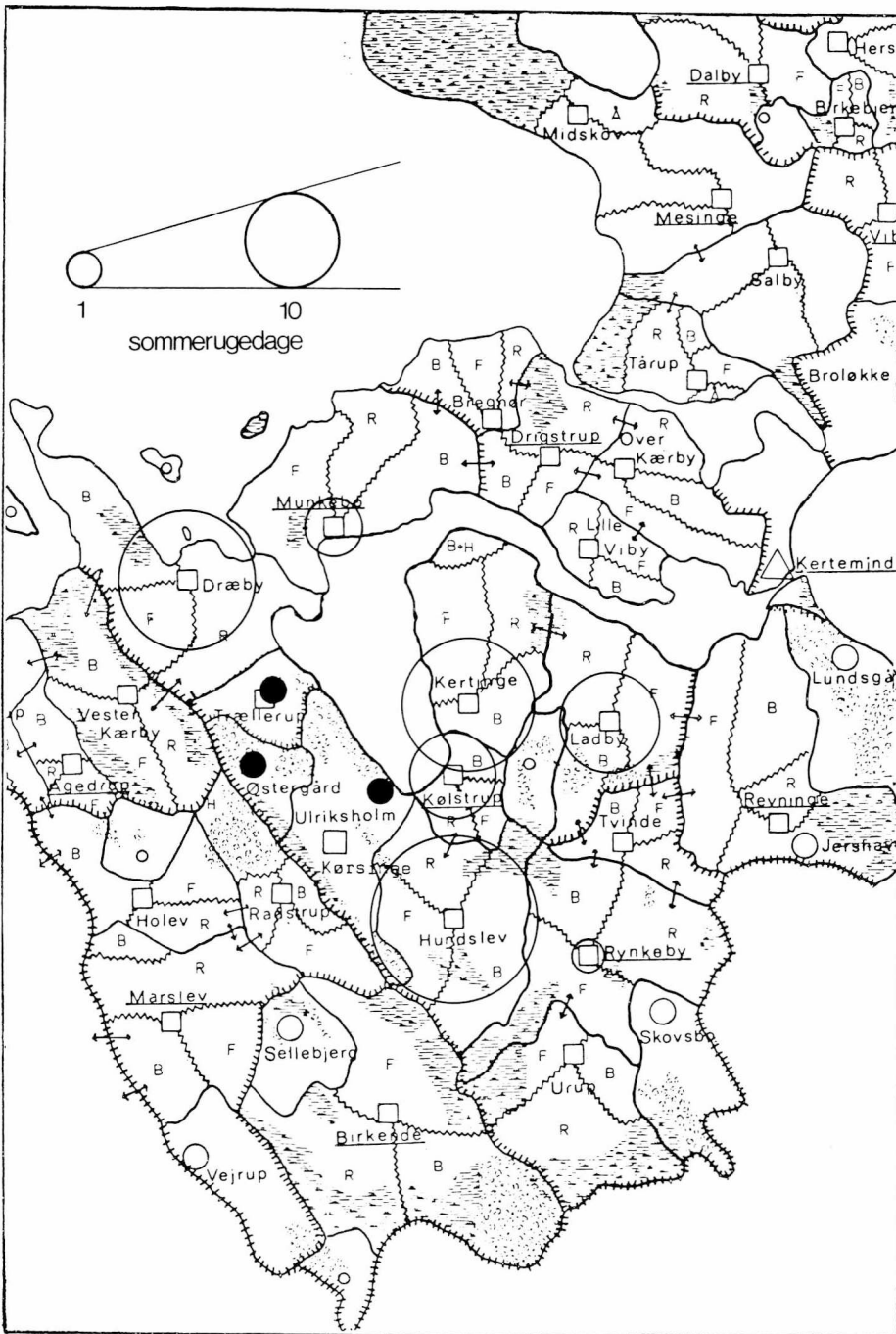

Fig. 3. Hoveribyrdens geografiske fordeling 1637/38.

Kortgrundlag: Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt, Esbjerg 1982.

dende lades ude af betragtning ved denne vurdering af de for godssamlingspolitikken afgørende faktorer.⁴¹

Andre forhold synes at have spillet en rolle. Således er det påpeget af Jytte Jensen, at det gods beliggende i Bovense sogn, der i 1644 fulgte med Østergård, er trafikalt såre belejligt placeret på halvvejen fra Skinnerup til trafikknudepunktet Nyborg.⁴²

Udfra en antagelse om en tendens til proportionalitet mellem bøndernes areal (udsæd) og landgilde (en antagelse der bl.a. kan baseres på Arent Berntsen) kan opstilles følgende index over henholdsvis landgilde som angivet i jordebøgerne og hovedgårdsmarkernes areal udtrykt ved udsædsudviklingen. Det ses her, at den absolutte vækst i den samlede godsmasse fordelte sig med den største relative arealstigning på hovedgårdsjorden.

Tabel 1.

År	Landgilde	Hovedgårdsudsæd
1616/17	100 (228,4)	100 (65,1)
1636/37	132	111
1646/47	240	389
1654/55	264	417

Mens bøndergodset øgedes til næsten det tredobbelte, udvidedes hovedgårdsmarken endnu mere, hvilket må betragtes som et klart tegn på, at der i godssamlingsstrategien lå et ønske om relativ forøgelse af hovedgårdsdriften.

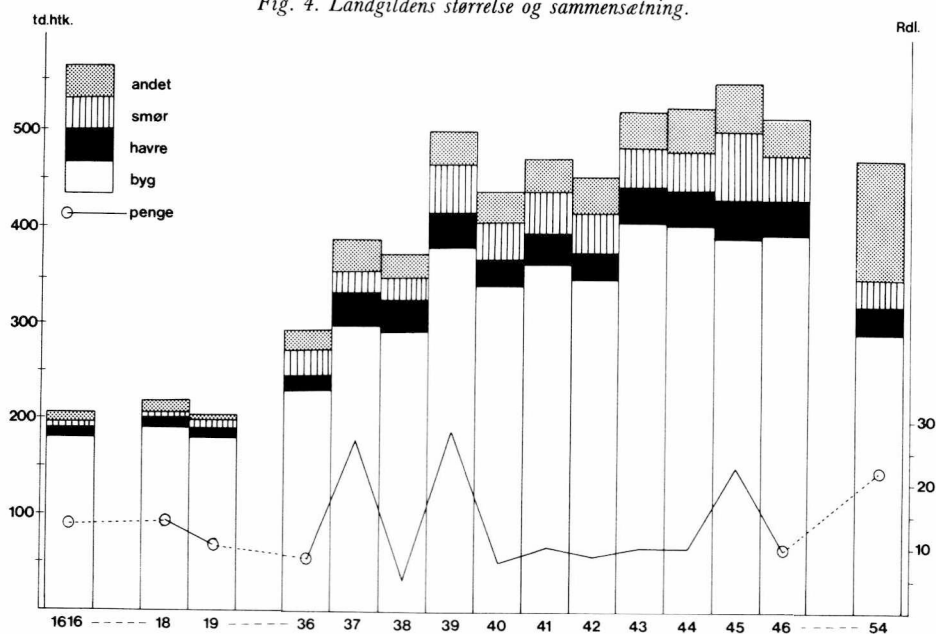
Mængden af det øde gods var ifølge jordebøgerne ret stabil indtil krigen 1657–58, som førte til en katastrofal situation for landbefolkningen. Desværre angives som nævnt kun øde huse, men fra regnskaberne ved vi, at øde gods til stadighed har været dyrket direkte under hovedgården, men det hører til sjældenhederne, at gods ligefrem er lagt øde som led i en skjult hovedgårdsudvidelse (som Anders Hansens gård 1646).⁴³ Dyrkningen af øde gods må generelt opfattes som en nødforanstaltning, og et missiv til Sten Bille fra 1636, hvor han beordres til at forsyne øde gods med bygninger og besætte dem med nye fæstere, udtrykker klare den driftsøkonomiske holdning, man havde til det øde gods.⁴⁴

Sammenfattende må de to væsentligste tendenser i den udvikling af Skinnerups fysiske fremtræden, der her er fremlagt, være dels den absolutte forøgelse af godsets størrelse med en relativ stigning af hovedgårdsjordens omfang og dels en koncentration af fæstegodset med henblik på tilvejebringelsen af den til det forøgede areal fornødne arbejdskraft.

2. Produkt- og pøngerenten

Produkt- og pøngerentens mest betydelige form var landgilden (skylden), der

Fig. 4. Landgildens størrelse og sammensætning.

årligt ydedes af godsets fæstere. Den enkelte bondes landgilde var, som det generelt var tilfældet, fastsat ved fæstets indgåelse og en stabil størrelse.⁴⁵ Denne stabilitet overførtes stort set til den generelle udvikling i landgildeindkomstens omfang, som det fremgår af fig. 4.⁴⁶

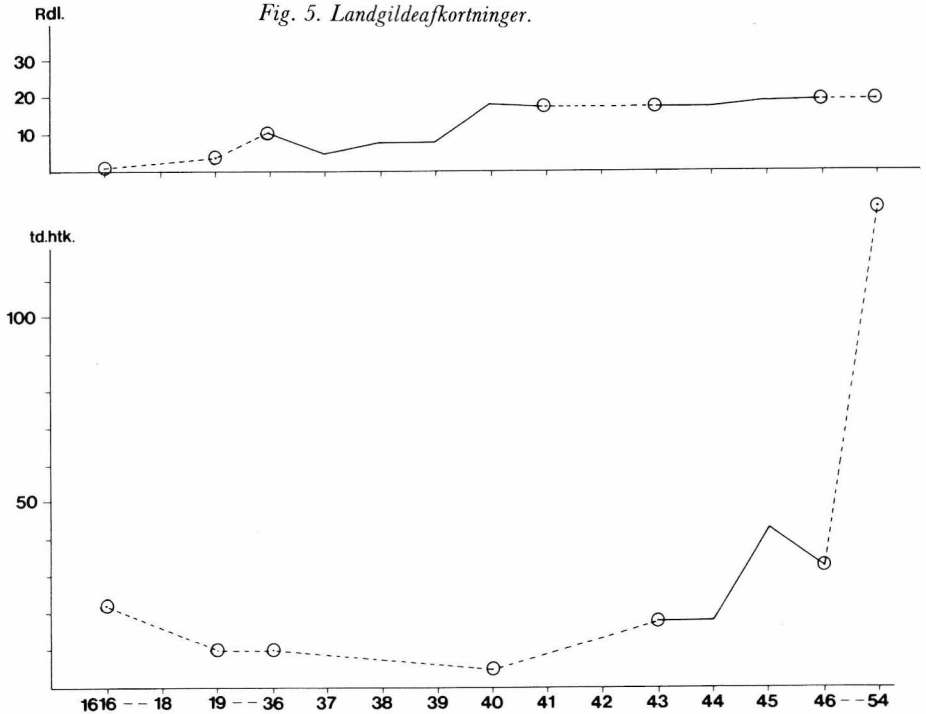
Den vækst i landgilden, der frem til midten af 1640'erne gjorde sig gældende, må først og fremmest tilskrives godsmassens gradvise forøgelse. Således skete f.eks. en markant stigning i indtægten i 1636/37, da meget nyt fæstegods kom til, ligesom erhvervelserne i 1639/40 havde mærkbare resultater. To andre forhold må inddrages ved forklaringer på forløbet i landgildeindkomstens størrelse, nemlig de årligt fastsatte afkortninger (eller reduktioner) og konverteringer mellem produkt- og pengelandgilde. Den første af disse spillede især en rolle i forbindelse med øde gods og specielt dårlige høstår eller generelt i de tilfælde, hvor fæsteren ikke havde fysisk mulighed for at svare sin ydelse. Som det fremgår, var den del af landgilden, der betaltes i penge, væsentligt mere svingende end den øvrige, og dette kan netop henføres til, at pengeafkortninger synes anvendt som en sådan regulerende størrelse. For eksempel kan peges på, at der med øgede hoverikrav til husmændene i 1640'erne optræder betydelige nedsættelser i disses pengeydelse.⁴⁷

Variationer i pengelandgilden var altså bestemt af dennes vekslende afkortninger, men også en forskellig sammensætning af produkt- og pengeydelse gennem varierende konverteringer af diverse persiller (landgilde-»varer«) fra år til år synes at have spillet ind.

Udover afkortning af landgilden med penge fandt også en naturalieafkortning sted, og som det fremgår af fig. 5, fulgte denne generelt den af godssamlingen

Fig. 5. Landgildeafkortninger.

afledte vækst i landgilden. I periodens slutning var dog en afgørende stigning i denne størrelse – en stigning, der kun kan tilskrives driftsøkonomiske problemer for bønderne.

Naturalielandgildens sammensætning var i hele den undersøgte periode yderst stabil. Dette må forklares med landgildens principielt – og i det store og hele reelt – fastsatte form samt afkortninger og konverteringers beskedne betydning i forhold til den totale størrelse.

På fig. 4 ses de tre dominerende produkters relative vægt i landgilden. Udover disse produkter optrådte i forskelligt omfang rug, æg, bolgalte samt småredslerne lam, gæs, høns og får. I landgilden fandtes desuden en beskeden opstaldning af hovedgårdens øksne hos bønderne under betegnelserne fodernød, staldøksne eller foderøksne.

En del af produktrenten, der ikke umiddelbart kunne tilskrives herremandens funktion som godsejer, men som kom til hans disposition som følge af godsejerklassens ihændehaveelse af statsmagten og dermed efter reformationen af kirken, var tienden. Af den tredelte tiende kunne en herremand således erhverve en eller flere dele – oftest kirketienden.⁴⁸ På Skinnerup erhvervedes endvidere fra kronen nogle kongetiender, men desværre er tilvejebringelsen af de forskellige tienderettigheder uhyre vanskelig at følge i materialet.

Så tidligt som 1618 synes Kølstrup kirketiende at være lagt til gården, og afgift betalt deraf. Disse tiendeafgifter var af en anseelig størrelse og ydedes til forskellige

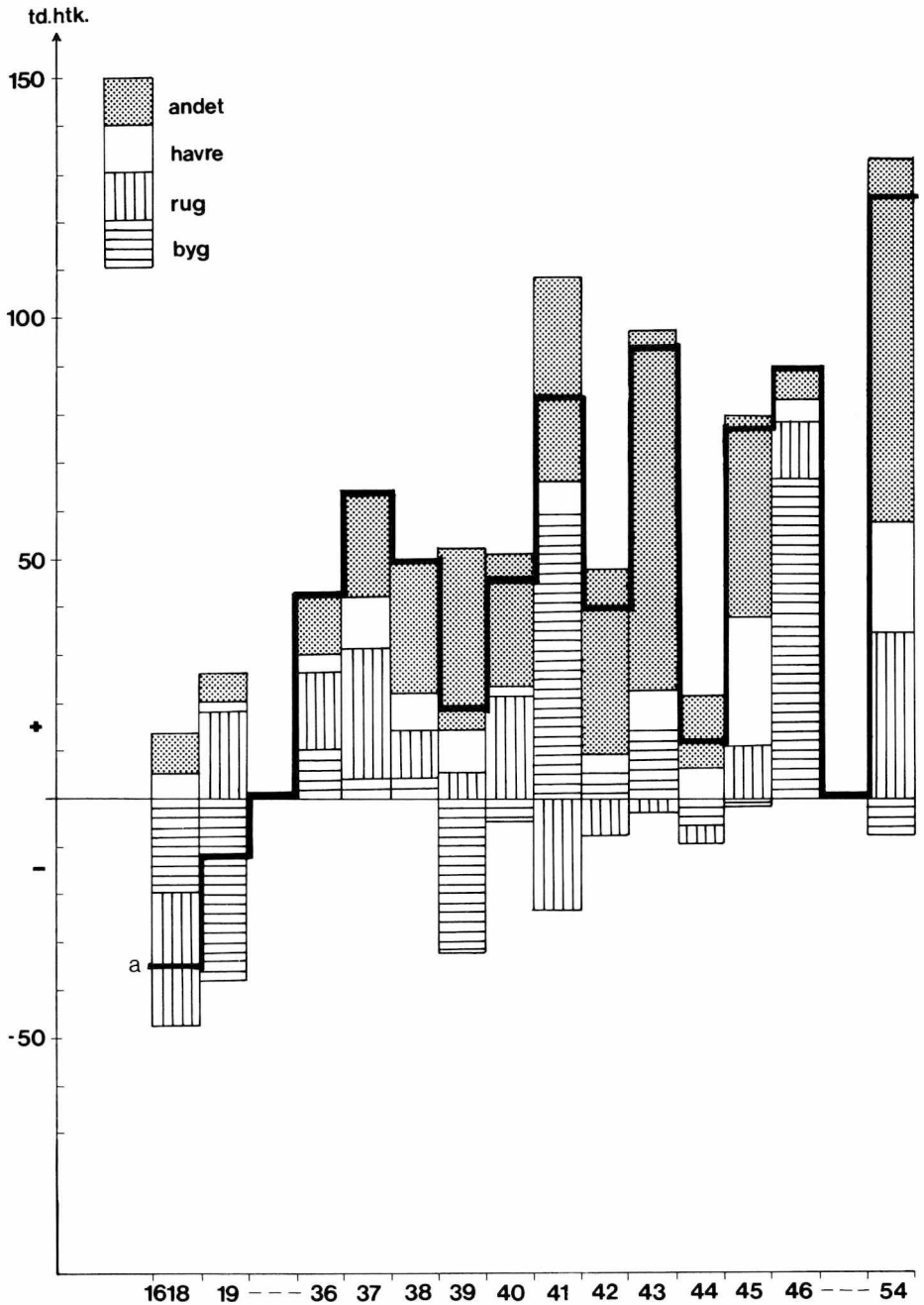
institutioner m.m. med det resultat, at tiendemodtageren ofte fik en beskedent nettogevinst eller ligefrem tab. I dette tilfælde gik den »sædvanlige afgift« til Odense Hospital.⁴⁹ I 1622 fulgte Kølstrup kirketiende Skinnerup ind under Odensegårdens len, og der er kildemæssig stilhed omkring den, indtil kancelliet i 1631 beordrede undersøgt om Odense Hospital led økonomisk ved dette arrangement.⁵⁰ Sagen synes at være endt med, at tienden i 1633 midlertidigt – skulle det vise sig – lagdes tilbage til hospitalet, og som erstatning herfor fik Skinnerup kongetienden i stedet.⁵¹ I 1635 ser det ud til at have været planen at supplere med Birkende, Revninge, Drigstrup, Munkebo og Agedrup tiender, men ifølge jordebogen 1636/37 var godset da blot i besiddelse af Kølstrup konge- og kirketiende (der 1637 vendte tilbage) mod afgifter til Odense Hospital og Kølstrup kirke. I 1637/38 kom dog en enkelt af dem, nemlig Munkebos kongetiende, til med afgift til Odensegård, mens den tidligere tiendefæster, sognepræsten ved Sct. Knuds kirke i Odense, fik en anden tiende til erstatning.⁵²

Trods kancelliovervejelser om afgørende forøgelser af Skinnerups tiendetilliggende med f.eks. Agedrup sognetiende (realiseret i 1654/55), kan i de følgende år kun to nyerehvervelser registreres i jordebøger og regnskaber. I 1640/41 Birkende kongetiende mod afgift til Odensegård og i 1642/43 halvdelen af Munkebos kirketiende mod afgift til kirken.⁵³ Dermed var Skinnerups tiendeerhvervelser stort set afsluttede, og disses plads i den samlede godsøkonomi lagt fast. Af fig. 6 fremgår det, at nettotiendeindtægten var særdeles svingende og derfor næppe kan have været en afgørende faktor i skiftende godsadministratorers driftsøkonomiske strategi.

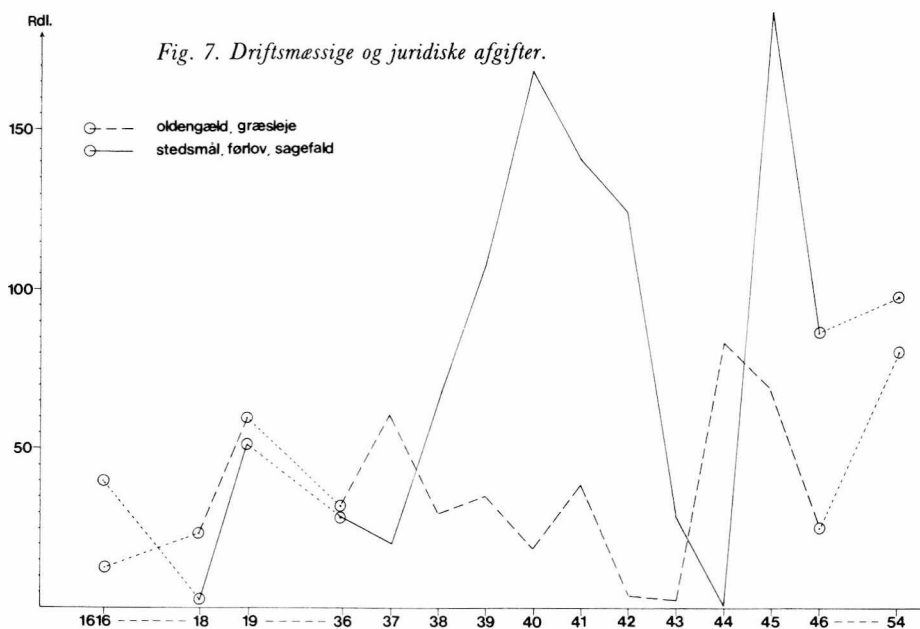
Årsagen til den vældige ustabilitet må søges i to forhold. For det første fulgte tiendens omfang definitorisk høstens størrelse, hvilket givetvis har afstedkommet voldsomme svinginger. For det andet er disse blevet forværret af, at de afgifter, der udgjorde en udgift i tienderegnskabet, var faste størrelser, hvilket kunne føre til negative nettoindkomster. Når der trods alt kan spores en stigende tendens i tienden, skyldes dette naturligvis, at indtægtskildernes antal forøgedes, som det ovenfor er vist.

Hvad tiendens sammensætning angår, var denne præget af, at især byg og rug viderebetaltes som afgifter, mens havre og de mindre betydningsfulde afgrøder som agerhejre, blandkorn og boghvede i højere grad udgjorde nettoindkomsten. På grund af den ustabilitet, der således også afspejlede sig i tiendens sammensætning, må det altså umiddelbart konkluderes, at tiendeindtægten har spillet en ubetydelig rolle i godsøkonomien. Vi har imidlertid set, at der fra administrationens side lagdes stor vægt på erhvervelse af nye tiender. Hvordan forklare dette tilsyneladende paradoks? Uden i det konkrete tilfælde at kunne eftervise det i de anvendte kilder må man her henvise til det alment gældende forhold, at tiender svarede i kærven (dvs. inden tærskningen), således at modtageren fik såvel korn som strå.⁵⁴ Når det betænkes, at modtageren i dette tilfælde var en hovedgård med en ikke ubetydelig øksneopstaldning, fremgår at det snarere end kornet var

Fig. 6. Nettotienden; total og fordelt på produkter.

Den optrukne sorte streg (a) viser for hvert regnskabsår det samlede nettoresultat, mens søjlerne anskueliggør nettoresultatet for hver kategori for sig.

halmen, der var af interesse for driften, og at denne blev tilbage ved betalingen af afgifter, som må tænkes at være betalt i skæppen (dvs. efter tærskningen).⁵⁵

Ved siden af de to naturaliedominerede produkt/pengerenteformer – landgilde og tiende – fandtes to grupper afgifter som oftest svarede i penge. Den ene var af driftsmæssig art (herlighedsafgifter) og var afgifter af skov, eng etc., og den anden var af juridisk/personel art og bestod af afgifter fra retstvister (bøder), fæsteforholdets indgåelse og ophør og lignende. I det konkrete tilfælde kan de driftsmæssige afgifter stort set samles i formerne oldengæld og græsleje.⁵⁶

Oldengæld var en afgift, som ydedes for retten til at sende svin på olden i skovene. Græsleje var en tilsvarende afgift af adgangen til græsning af kreaturer på engene. Disse to indtægtsposter tilsammen viser en meget varieret udvikling, der i første række stammer fra svingninger i oldengælden. Dette må utvivlsomt forklares med de enkelte års meget forskellige oldenmængde og vel også bøndernes vekslende husdyrproduktion.

Ved siden af disse herlighedsafgifter skal nævnes et eksempel på en ydelse, der ligeledes er udtryk for en driftsmæssig sammenknytning af hovedgården og fæstegården. I regnskabet 1640/41 nævnes det, at plovøksne var udlejet fra hovedgården til bønderne, og at lejeindtægten herfra var $15\frac{3}{4}$ td. byg. Indtægten fra samme virksomhed udgjorde året efter 4 td. byg.

De juridisk/personelle afgifter kan deles op i tre former: stedsmål, førlov og sagesfald. Stedsmål (eller indfæstning) var en afgift, som af bonden betaltes ved fæstets indgåelse. Førlov var derimod et beløb, der skulle betales når bonden – efter lovlig opsigelse – ønskede at fraflytte den fæstede gård. Endelig var sagesfald indtægterne fra retsbøder, som tilfaldt godset – ofte et anseeligt beløb.⁵⁷

Tabel 2.
Jordebøgernes ugedagsangivelser.

JB/år	Ugedage	Ugedagstjenere
16/17	60	15
18/19	66	16
19/20	60	15
36/37	90	17
37/38	85	17
38/39	89	17
39/40	92	15
40/41	92	16
41/42	95	15
42/43	74	14
43/44	56	11
44/45	57	12
46/47	56	11

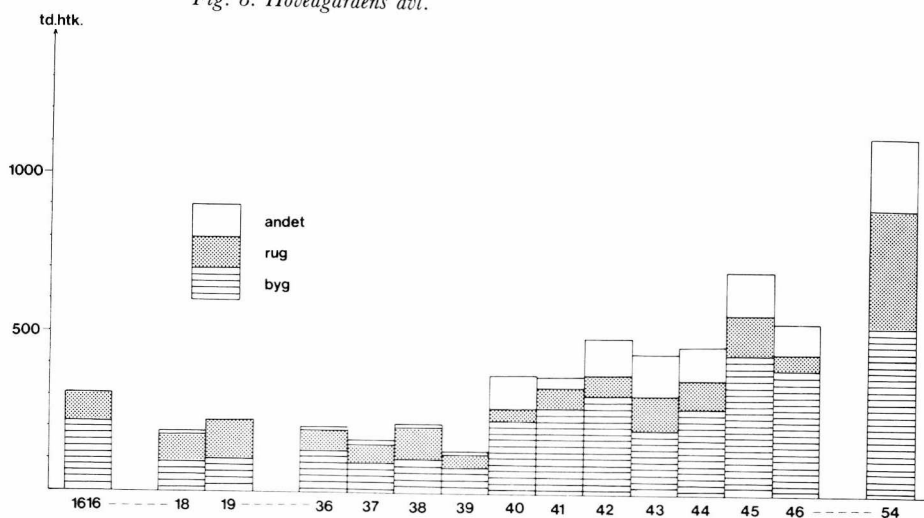
Som det ses af fig. 7 var også indtægterne af denne art uhyre svingende, hvilket var naturligt, da ingen af de størrelser som indgik i regnskabsposten var faste. Den stigende tendens der kan spores stammer næsten udelukkende fra stedsmålet og kan vel derfor ses som udtryk for en øget udskiftning af godsets fæstebønder – et forhold, der i et mere intensivt kildestudie end dette f.eks. vil kunne klarlægges gennem undersøgelse af personnavnestoffet og derigennem fæsteperiodernes længder.

Hvad angår arbejdsrenten (ægt og hoveri) er de eneste direkte oplysninger kilderne giver jordebøgernes ugedagsangivelser. Disse er dog som nævnt begrænset til oplysninger om husmænd, mens de indensogns gårdmænd, som også har deltaget i hoveriet, er udeladt. Ud over at det må tages for givet, at alle indensogns fæstere ydede hoveri (formelt nok i et givet forhold til deres landgilde), har vi set et eksempel på, at også udtjenere var hovpligtige. Det må formodes, at denne pligt især var aktuel i spidsbelastningsperioder.⁵⁸

Tallene i tabel 2 for såvel ugedage (om sommeren) som antallet af ydere er endvidere varierende, og når de trods deres evidente unøjagtigheder alligevel er medtaget, er det udfra et ønske om trods alt at give et indtryk af den enkelte fæsters arbejdsrentebyrde.

Denne giver indtryk af en uhyre intensiv udnyttelse, og på trods af den faldende tendens i de anførte tal må denne udnyttelse formodes at have været ved og måske endda at være blevet forøget. I hvert fald ved vi fra Jytte Jensens undersøgelse af byggeriet på Ulriksholm, at ægt og hoveri i denne forbindelse ikke kunne udføres af hovedgårdens egne bønder »for anden hoffning eller dieris thrange høst schyld. . .«⁵⁹ Hvad disse ulønnede arbejdsfunktioner konkret bestod i, har vi ikke

Fig. 8. Hovedgårdens avl.

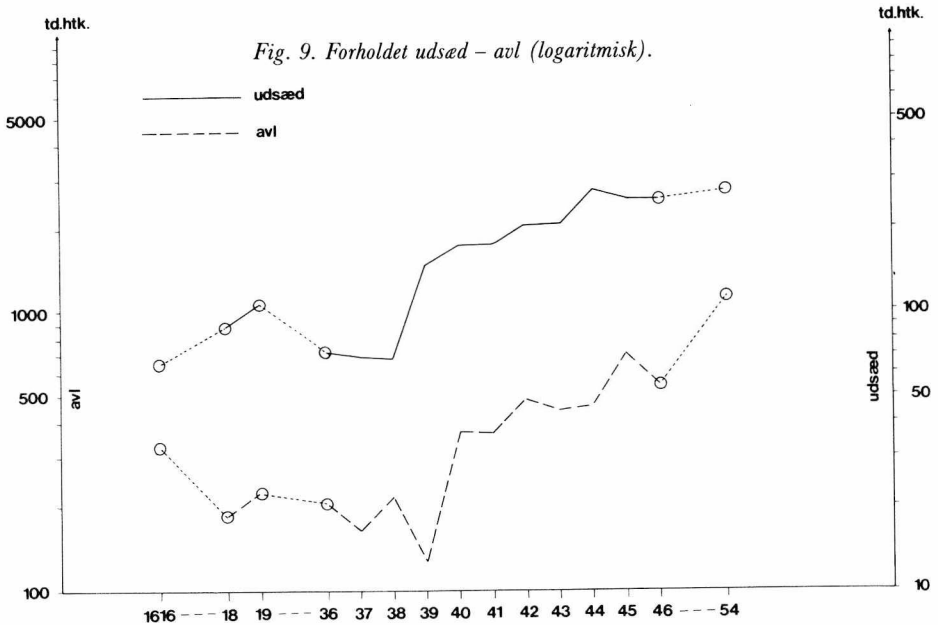
stort direkte kendskab til. Først og fremmest må der dog have været tale om egentligt avlingshoveri og forskellige former for ægter, som f.eks. omtales i en sag fra 1649, hvor nogle bønder »icke haffuer agitt hosbundens korn«. ⁶⁰ Endvidere oplyser jordebøgerne, at Jep Smed i Kølstrup fra 1616 til 1620 og Henrik Smed fra 1636 til 1647 arbejdede frit for gården, ligesom Else Lauridsdatter i Munkebo fra 1616 til 1643 boede frit i sit hus (bortset fra tre dages årlig tærskning) mod at passe hovedgårdens urtehave. ⁶¹

Som det ses, er den viden, som på denne måde kan tilvejebringes om arbejdsrentens plads i godsøkonomien, yderst beskeden. I stedet for at belyse dette forhold direkte skal det derfor i det følgende gøres indirekte – ved at betragte resultaterne heraf, nemlig hovedgårdens egen produktion.

3. Hovedgårdsdriften

Resultaterne af hovedgårdens drift kommer først og fremmest til udtryk i avlsresultatet, som årligt er indført i regnskabet. I disse tal er indregnet det øde gods, som gennem tiden dyrkedes under hovedgården, idet den pågældende jord og udbyttet herfra ikke driftsmæssigt adskiller sig fra den øvrige hovedgårdsmark.

Af fig. 8 ses der at være tale om en jævnt stigende tendens med særlige vækstår 1640/41, 1645/46 og i perioden uden overleverede regnskaber 1647–54. De to første falder tydeligt sammen med hovedgårdsudvidelserne ved henholdsvis Trellelups og Østergårds køb, mens den tredje stigning kun kan forklares som resultatet af det nedlagte bøndergods (Kørsinge) og et eventuelt enkeltstående, fremragende høstår. Generelt synes udviklingen dog at kunne tilskrives forløbet af ændringerne i godsmassen, der som ovenfor omtalt bl.a. indebar en øget hoved-

gårdsmark. Denne jævne udvikling udsattes dog for nogle svingninger fremkaldt af høstudbyttet forskellige år. F.eks. nævnes det i 1639/40 at »... kornitt gaff ringe till schippen dette aar«. ⁶²

Om en produktivitetsudvikling i hovedgårdens kornavl er der derimod ikke tale, hvilket fremgår af ovenstående sammenholdelse af den relative udvikling i udsæd og avl (fig. 9).

At de to forløb er parallelle betyder, at den relative stigning i avlen svarer til den relative stigning i udsæden, og forholdet mellem de to størrelser (foldudbyttet/produktiviteten) er således konstant.

Tabel 3 over foldudbytter i den tiårige periode med en ubrudt regnskabsserie viser med ønskelig klarhed, at hovedgårdsdrift ikke kan have været præget af højere produktivitet end bondegårdsdrift, da et så katastrofalt lavt foldudbyttensniveau ville have været fatalt for en bondefamilie, hvis overlevelse afhang heraf. ⁶³

Avlens sammensætning var aldeles domineret af korn – først og fremmest byg og rug. I fugtige år fyldtes rugmarkerne ofte af ukrudtsplanten agerhejre, der dog kunne benyttes som foder, og som kunne komme op på 151% af et års rugavl. ⁶⁴

*Tabel 3.
Foldudbytter.*

Høstår	1637	'38	'39	'40	'41	'42	'43	'44	'45	'46
Byg	2,3	2,9	2,2	2,5	2,9	3,9	1,9	2,4	5,7	2,8
Rug	2,1	3,2	1,3	1,1	0,9	0,9	1,7	2,0	1,6	0,8

Som det kan ses forekom også en betydelig havreproduktion, hvorudover en del byg og havre dyrkedes som blandkorn, og fra 1639 avledes også en del boghvede.

Udover kornarterne fornyedes hovedgårdens produkter ved dyrkning af bælgplanter – fra 1640/41 ærter og i 1654/55 vikker.⁶⁵ Som produkter uden væsentlig betydning for den samlede avl nævnes i regnskaberne most, frugt og humle fra frugthaven og i ny og næ et slagtesvin eller huder fra selvdøde øksne. Mens især byg og rug – som det skal vises – var typiske salgsafgrøder, indgik en del agerhejre og bælgplanter som foder i hovedgårdsdriftens anden del, nemlig den animalske produktion.

I dette tilfælde er den animalske produktion identisk med øksneproduktionen, som i hele perioden var et væsentligt indslag i godsøkonomien. Øksneproduktionen var i sit væsen uløseligt knyttet til handel og det internationale marked. Her skal derfor kun gøres nogle få betragtninger over denne virksomhed, idet en uddybning af emnet henvises til det følgende afsnit.

Som et adeligt monopol kunne godsejere frit opkøbe øksne hos bønderne og opstalde dem til opfedning på hovedgårdene. Som halvfabrikata med betegnelsen staldøksne blev kvæget efter en tid på stald gerne solgt til en købmand, der så stod for transporten til de internationale markeder i Tyskland og Nederlandene.⁶⁶ I stedet for at opstalde kreaturerne på hovedgården kunne som indirekte landgildeydelse opstaldning på bøndergodset finde sted.

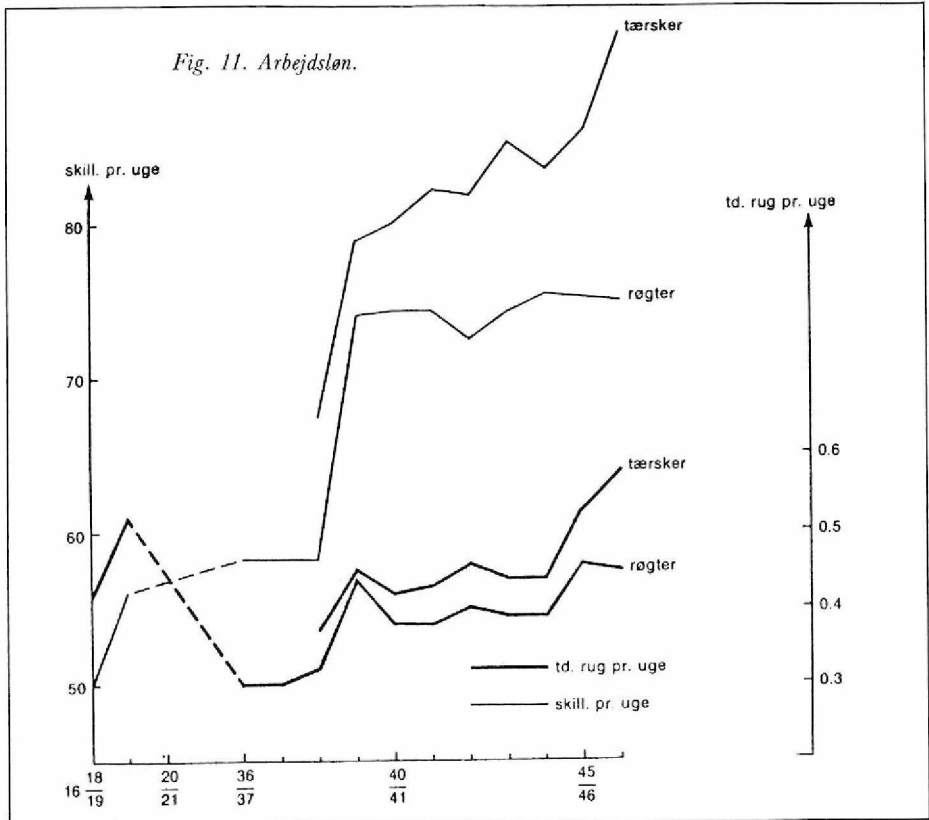
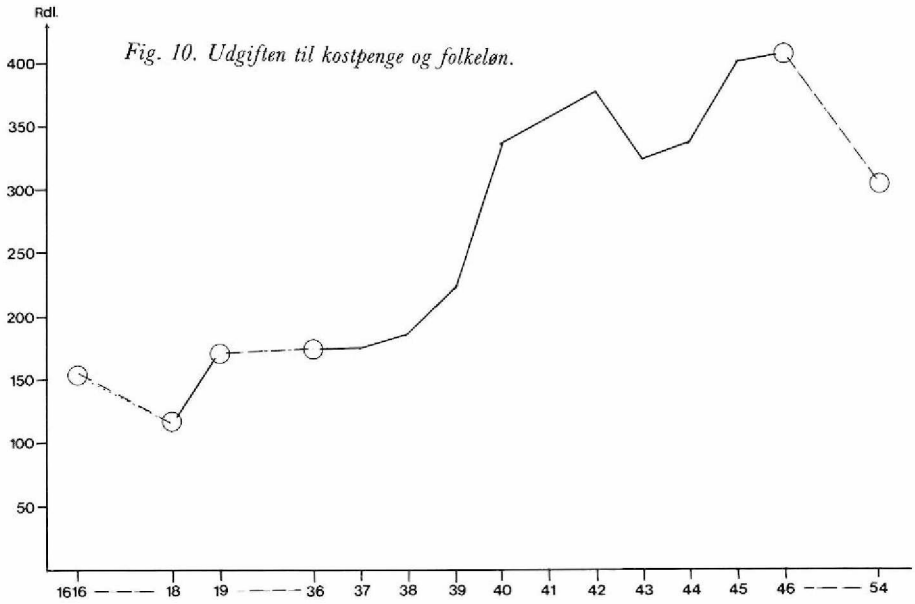
Vi ved, at øksne har været opstaldet på både Skinnerup og Trellerup, og at hovedgården samlet har haft ret god kapacitet til denne form for produktion. På Skinnerup stod 1634 et øksnehus med 49 bindinger, hvoraf dog halvdelen var styrtet sammen, og efter dette var nedrevet i 1644, opførtes en 60 bindinger lang ny heste- og øksnestald.⁶⁷ Med en bindingsbredde på 160–190 cm giver dette plads til op mod 150 dyr, som netop var det tal, periodens højeste årlige omsætning (1640/41!) lå på.⁶⁸ I øvrigt nåede øksneproduktionen sit højeste niveau i perioden 1639–44, hvorefter en nedadgående tendens satte ind.

Opstaldning af kvæget på bøndergodset synes ikke at have været praktiseret i stor stil, men dette var altså heller ikke praktisk nødvendigt, da hovedgården selv havde tilstrækkelig plads. Endvidere må den form for opfodring absolut have været den mindst produktive, da den dels gav bonden mulighed for ensidigt at regulere sin landgilde (nedad!) og dels afgav værdifuld gødning fra hovedgården. Hvad angår produktiviteten på hovedgården synes indtjeningen – som det skal vendes tilbage til – at have været pæn, ligesom dødeligheden blandt dyrene var begrænset til et minimum.

Tabel 4.

Antal selvdøde øksne i % af årets totalbeholdning.

1,0	5,7	2,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	1,3	4,0	0,7	0,0	6,5	0,0
16/17	18/19	19/20	36/37	37/38	38/39	39/40	40/41	41/42	42/43	43/44	44/45	45/46	46/47	54/55	

4. Markedsrelationer

I det følgende vil jeg belyse godsøkonomiens kontakt med markedet – først det endnu kun ringe udviklede arbejdsmarked.

Hovedgårdens udgifter til regnskabsposterne kostpenge og folkeløn viste i den undersøgte periode en klart stigende tendens. Denne må i det væsentlige forklares med to forhold. For det første ses på fig. 10 de to mest markante udgiftsstigninger at falde sammen med hovedgårdsforøgelserne i 1640 og '44, der klart forøgede de lønnede arbejders antal. Selve udviklingen af godsets sammensætning er således af central betydning. For det andet viser udviklingen i de enkelte lønninger en pålydende stigning, hvis forløb også påvirker godsets samlede lønudgifter (se fig. 11).

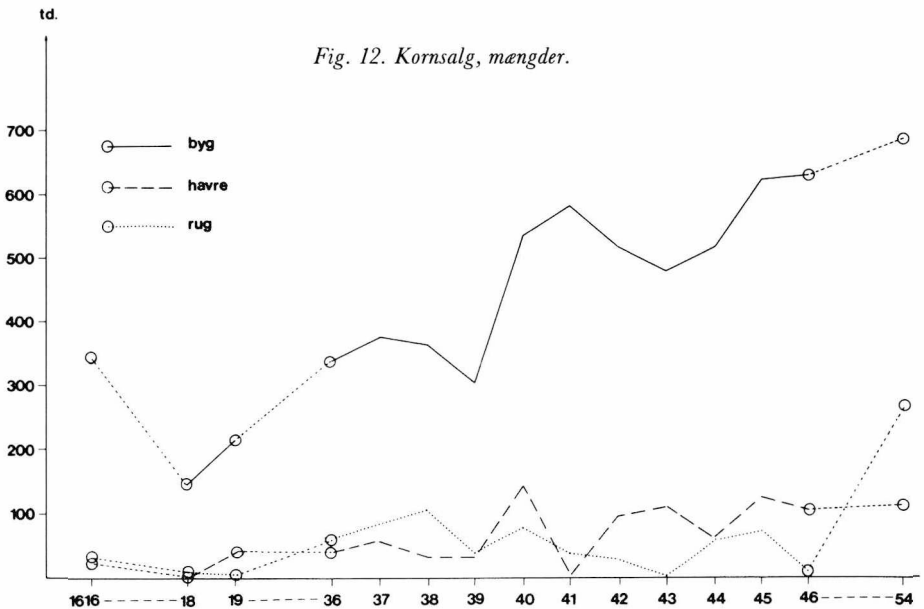
Når de håndværkere, der i perioden medvirkede ved byggeprojekterne, lades ude af betragtning, var de lønnede arbejdsfunktioner ret uforanderlige. Af egentligt fastansatte var fra starten kun fogeden på Skinnerup, der var gårdens forstander og stod for den daglige drift, samt fra 1636 også en ladefoged. Med Trellerups erhvervelse i 1640 kom endnu en ladefoged til, og da Østergård blev købt i 1644 forøgedes gruppen med dennes foged.⁶⁹ De for kortere perioder ansatte lønarbejdere deltog først og fremmest i tærskningen (på akkord) og pasningen af kreaturer, når disse befandt sig på gården. Det drejede sig fra starten om to tærskere og en røgter, men efter hovedgårdens ekspansion var det i 1654/55 nødvendigt med ikke færre end fire af hver kategori. Hertil kom en dreng – i 1619/20 kaldet en bud-dreng –, som synes at have udfyldt en række forskellige funktioner, idet det året før bemærkedes at han »... om vinteren haffuer hiulpet att rögte och om sommeren wogter mark . . . och skoveng«.⁷⁰ Endelig var på gården en gammel kvinde, som sørgede for folkenes bespisning under arbejdet på gården.

De fleste af de arbejdere der forekom var formodentlig lokale husmænd, men der er også eksempler på, at lønarbejdere er kommet langvejs fra. To tærskere, som i 1637/38 fik udbetalt 4½ RDL for deres arbejde, skulle således være »aff Stiernborrig i Jylland«.⁷¹

Det ses, at antallet af arbejdere steg fra i 1616/17 5 til i 1654/55 13 lønnede personer, men at denne forøgelse primært må tillægges driftens øgede omfang, idet de lønnede arbejdsfunktioner stort set ikke ændrede karakter. De eneste fornyelser i forhold til de nævnte funktioner var, at man i 1654/55 havde en mand til at pløje, og en anden til ligeledes at pløje, tilså markerne og ikke mindst fungere som budfoged.⁷² At en lønnet budfoged på dette tidspunkt var blevet nødvendig, skal nok snarere end et fremstød for lønarbejdet ses som udtryk for hoveriets voksende omfang og betydning for godsøkonomien.

Godsets markedskontakt via lønarbejdet var altså begrænset og stabil. Den egentlige kontaktflade med markeds kræfter var naturligt nok afsætningen af det indkomne produkt fra såvel produktrenten som arbejdsrenten.

Salget af korn – først og fremmest byg – steg klart især i 1640'erne. Der er et tydeligt sammenfald mellem kornavlens – og kornindtægten i øvrigt – og kornsals-

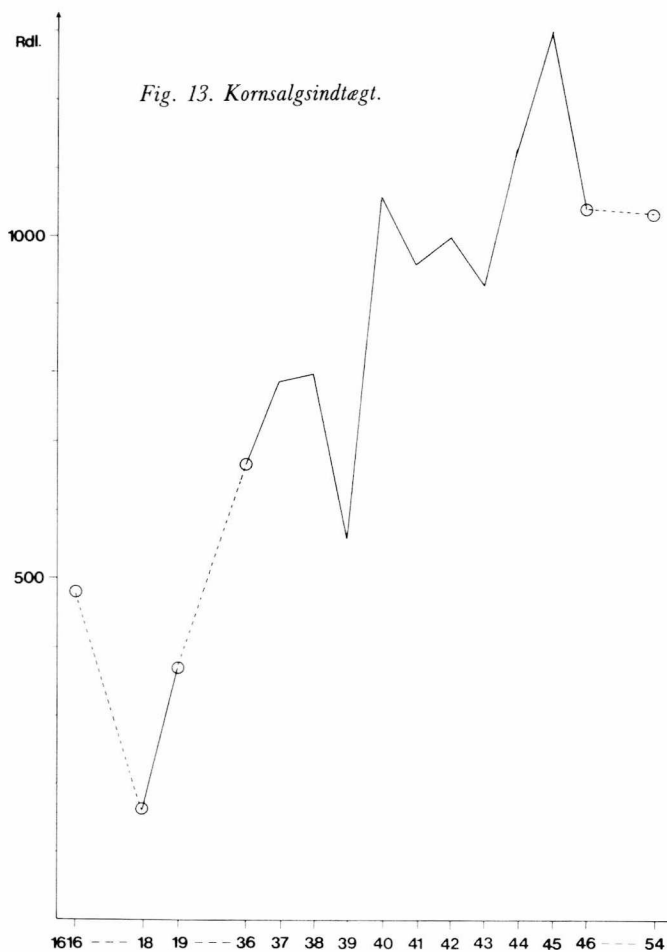
get. Således kan på fig. 12 tydeligt aflæses de to store hovedgårdsforøgelse. Samtidig var der dog en tendens til fald i bygsalgets relative andel af den samlede indtægt, selv om denne i alle årene var stor og ret stabil.

Ved tallene i tabel 5 er dog den usikkerhed, at kun de årligt indkomne bygmængder er regnet som indkomst og ikke det overliggende lager, der tit kunne være ret betydeligt, og som også stod til disposition for salg, forbrug eller udsæd.

Salgsindtægt, avl og priser følges ad som det fremgår af figurerne 8, 13 og 14. I 1640–42, da kornsalget nåede sit maksimum, som iøvrigt var generelt for hele landet,⁷³ skete et tilsvarende fald i de aktuelle salgspriser. Dette gjorde at indtjeningen ved salget blev væsentligt mindre end ved det følgende maksimum 1645/46, da det generelle kornprisfald på de centrale tyske og nederlandske markeder, som satte ind i 1643 med markedets oversvømming af syd- og østeuropæisk korn, tilsyneladende endnu ikke var slået så kraftigt igennem.

Ved en vurdering af sammenhængen mellem disse forskellige faktorer er det vigtigt at holde årsag og virkning adskilt. Hvor markedet i 1640/41 reagerede på de store kornmængder med prisfald, og Skinnerup, der på grund af sin store indtægt dette år satte meget korn til salg, derfor næppe fik en merindtjening, som svarede til forventningerne, gav det ustabile marked få år senere mulighed for marginale spekulationsgevinster (på kunstigt høje priser), der sammen med den øgede mængde korn solgt betød en væsentlig stigning i salgsindtægten.

En enkel sammenhæng mellem kornavl, kornsalg, salgsindtægt og priser kan nok ikke formuleres, men det er klart, at mængden af korn til rådighed for salg var den væsentligste bestemmende faktor for indtjeningens størrelse, og at der indenfor dennes rammer kunne skabes mulighed for ikke ubetydelige spekulationsind-

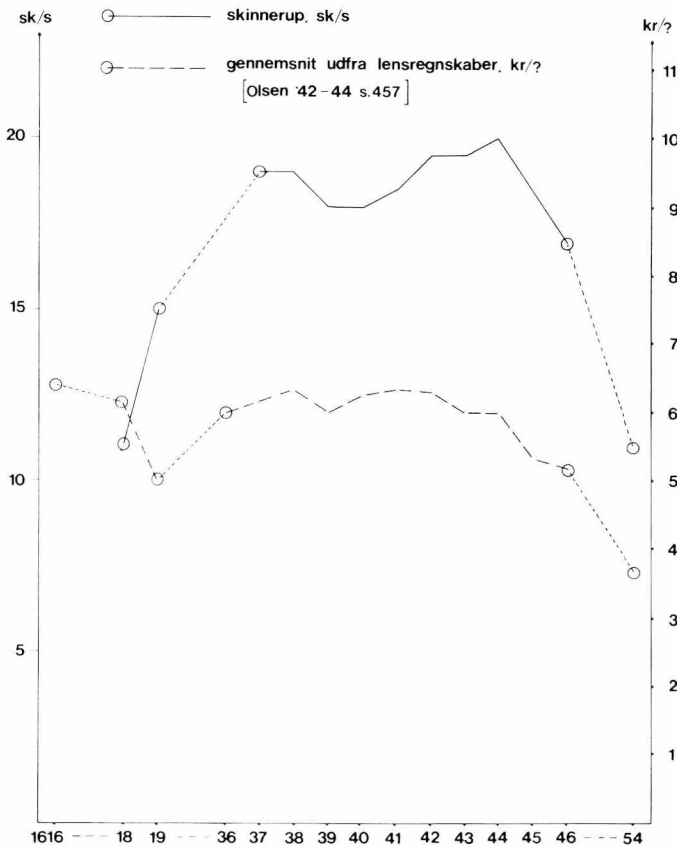
tægter i forhold til markedssituationen. Den store indtjening i 1644–45 kan først forstås, når de kunstige indgreb i markedsmekanismerne inddrages i forklaringen. Dette skal jeg vende tilbage til.⁷⁴

Omfanget af salget af smør var ret stabilt og fulgte den voksende smørindtægt, der næsten udelukkende skyldtes landgilden. Tallene kunne imidlertid tyde på, at

*Tabel 5.
Salgsandelen i % af bygindtægten.*

84	55	89	92	94	90	71	95	84	77	77	77	75	73	86
16/17	18/19	19/20	36/37	37/38	38/39	39/40	40/41	41/42	42/43	43/44	44/45	45/46	46/47	54/55

Fig. 14. Salgspriser for byg.

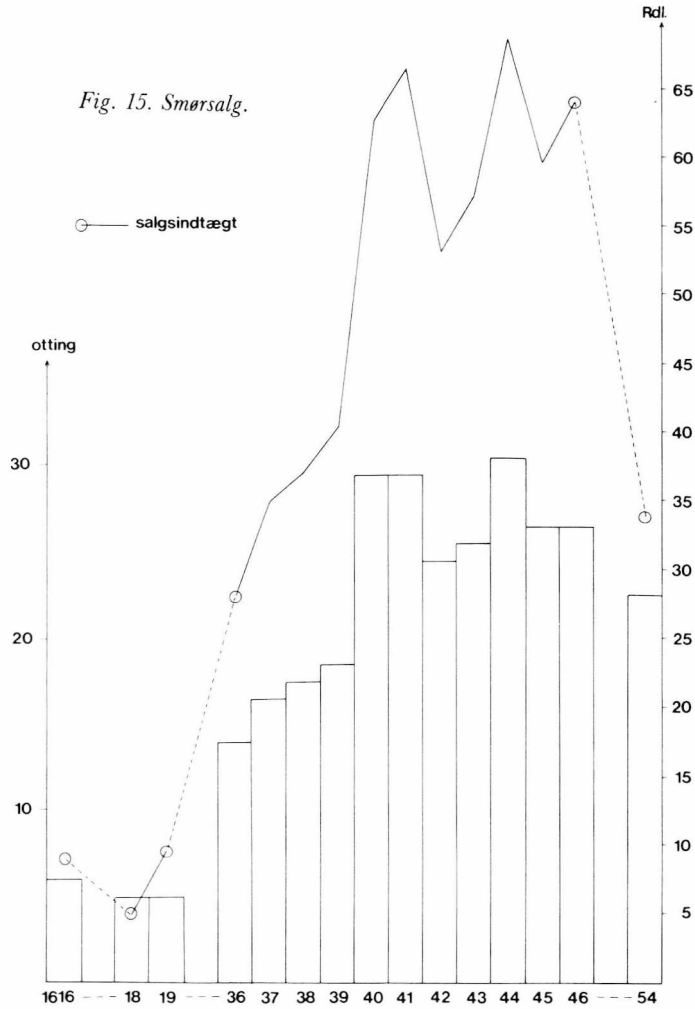

en lille del af smørindkomsten tilvebragtes fra hovedgården selv, idet mængden af solgt smør i enkelte år overgik den fra fæstebønderne erhvervede.

I modsætning hertil kom det solgte korn fra både landgilde og hovedgårdsavl, mens tienden var så ustabil, at den næppe har spillet en større rolle for salget. Af de to primære kilder var landgilden den mest stabile på trods af vekslende afkortninger, og de opnåede i den undersøgte periode omtrent samme størrelse.

For smørs vedkommende var prisen så stabil, at markedssituationen ikke kan tillægges stor betydning for salgsindtægtenes størrelse. Udelukkende de solgte mængder må altså opfattes som bestemmende herfor, og på fig. 15 ses da også en klar sammenhæng mellem disse to størrelser.

Enkelte eksempler på intervention mod markedskræfterne kan nævnes. En nedgang i høstudbyttet landet over førte i 1643 til et udførselsforbud for korn, som kom til at vare til 1645.⁷⁵ På Skinnerup blev indgrebet dybere, idet et kongeligt missiv 29. marts 1644 fastslog, at kornlageret overhovedet ikke måtte sælges.⁷⁶ Imidlertid var en betydelig mængde korn allerede solgt, og resultatet af indgrebet

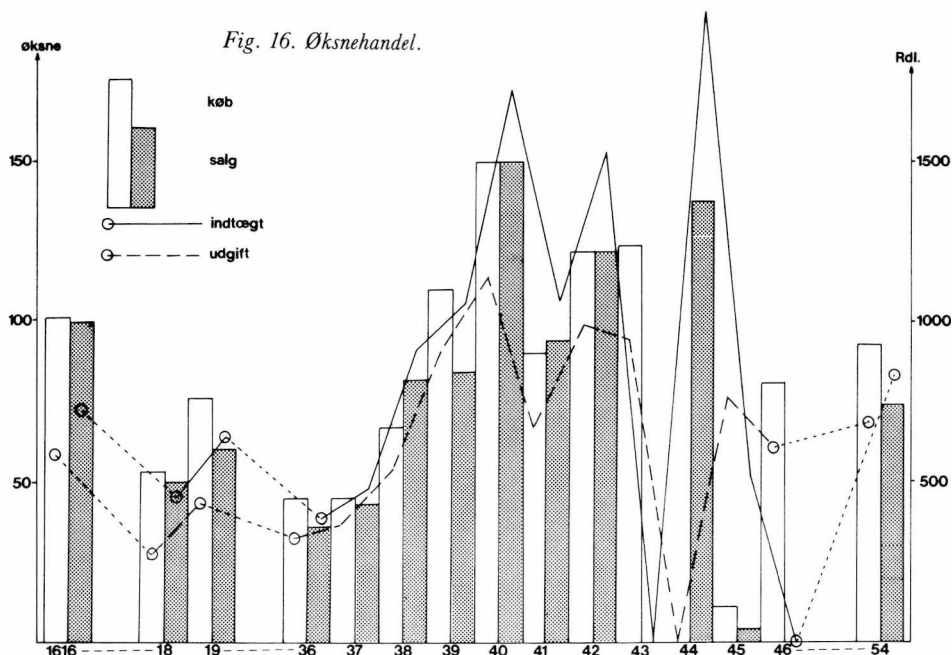

blev blot et let fald i såvel salg som indtægt herfra begrænset til 1643, mens det generelle prisfald dette år – som iflg. Gunnar Olsen også skulle være afstedkommet af udførselsforbudet – ikke slog igennem.

Udover dette dobbelte indgreb i gårdens salg i 1643–45 (der som vi har set endte med en pæn marginal gevinst ved indgrebets ophør) var centraladministrationens og kongens interesse for korn- og smøromsætningen tilsyneladende begrænset. Hvad derimod nød begge instansers allerstørste bevågenhed var øksneproduktionen eller rettere øksnehandlen, om hvilken en lang række kancelliordrer foreligger.⁷⁷

Som tidligere omtalt opkøbtes øksne til opfedning på hovedgården. Disse opkøb blev foretaget af fogeden og fandt sted hos bønderne rundt om i hele Danmark, således at der i optegnelserne over kvægbeholdningen omtales både det gode jyske

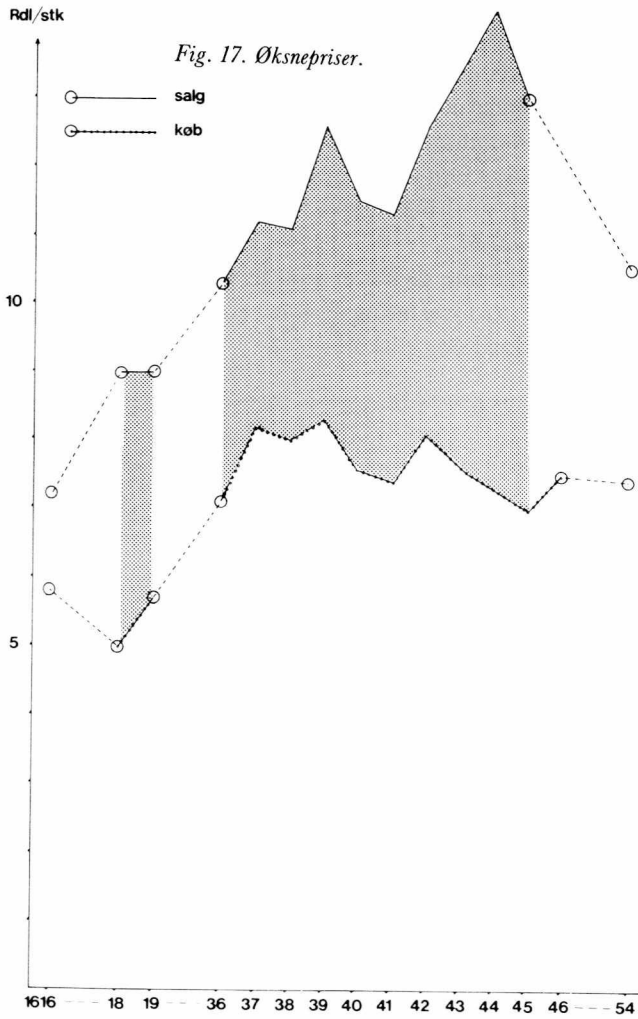

og sjællandske kvæg og det betydeligt ringere fynske, der dog af kongen vurderedes som »heel gaadt fee aff fiinss fehe«. ⁷⁸ Den omfattende rejseaktivitet, som fulgte heraf, var en økonomisk belastning for godset, hvorfor Sten Bille ved årsskiftet 1638–39 ansøgte om – og fik – pas til fogeden, så denne kunne få fri vogn og overfart ved færgstederne på sine forretningsrejser. ⁷⁹ Som vi har set, opstaldedes størstedelen af det indkøbte kvæg på hovedgården, hvorfra det efter som regel et halvt års tid igen solgtes. Denne anden del af øksnehandelen foregik ved specialiserede storkøbmænd, blandt hvilke den lübske Steffen Rode og fra 1638 hans enke aftog en betydelig del af bestanden. Købmændene organiserede selv den videre transport og salget på de internationale eksportmarkeder. ⁸⁰

I hele perioden var Skinnerups øksnehandel af et betydeligt omfang, omend svingninger i såvel mængder som indtjening fandt sted. Øksnehandlen, som var så uløseligt knyttet til de europæiske markeder, var netop i langt højere grad end smør- og kornhandelen afhængig af det internationale prisniveau. De salgspriser, der dannede gårdens indtægt fra denne produktion, fulgte i høj grad det generelle prisniveau, hvilket betød stigninger indtil ca. 1643, hvorefter en faldende prisen gjorde sig gældende. Denne var i det væsentligste en reaktion på en for høj fortjeneste i producentleddet i de foregående år. ⁸¹

Prisfaldet fik næsten omgående effekt for handelsaktiviteten, som i det følgende år kølnedes mærkbart ned for først i 1645/46 igen at øges samtidig med gennemslaget af en prismæssig stabilisering.

Fortjenesten pr. dyr må, da foder var en disponibel ressource (gratis), have

*Tabel 6.
Det %-vise bruttoudbytte ved øksnehandel.**

20	44	37	31	27	28	34	34	35	36	-	-	46	-	30
16/17	18/19	19/20	36/37	37/38	38/39	39/40	40/41	41/42	42/43	43/44	44/45	45/46	46/47	54/55

* Beregnet som $S-K/S$, hvor S er den gennemsnitlige salgspris og K er den gennemsnitlige købspris.

været anseelig trods omkostningerne ved opkøbet. Forløbet af det relative udbytte pr. handel afspejler endvidere et bevidst forsøg på at forøge dette ved en hensigtsmæssig aktivitet i forhold til prisniveauet.

Investeringerne i produktionsapparatet skal kort belyses. Det drejer sig næsten udelukkende om godskøbene og byggeriet, finansieringen af hvilket Jytte Jensen har undersøgt. Om begge investeringstyper gjaldt, at midlerne dertil skaffedes ved en blanding af driftsoverskud og tilskud udefra – det være sig fra kongen eller administratoren.

I nedenstående skema er vist, hvad regnskaberne viser om udgifterne til godskøb og de to investeringsformer, som hentede midlerne udenfor godsets drift, nemlig godssalg og tilskud.

Tabel 7.

År	Godskøb	Godssalg	Tilskud
36/37	5753,5 RDL	2400,0 RDL	6800,0 RDL
37/38		600,0 RDL	
38/39	337,5 RDL		295,0 RDL
39/40	4230,0 RDL		2730,0 RDL
41/42	5000,0 RDL		5000,0 RDL

Nybyggeriet på Skinnerup, der i hovedsagen faldt i to perioder nemlig 1636/37 og 1644–47, var sammen med godskøbene de mest markante investeringer i hovedgårdens produktionsapparat. Hvorvidt dette gjaldt både hovedbygning og avlsbygninger kan naturligvis diskuteres, men de to bygningsformers funktioner skal ikke her søges adskilt.

Byggeriet indtil 1640 finansieredes udelukkende over driftsregnskabet, selvom der var tale om betydelige beløb. Hvad derimod byggeriet i midten af 1640'erne angik finansieredes dette ved en tilvejebringelse af midler, der var sammensat som det fremgår af nedenstående tabeller.

Tabel 8.
Byggeudgifter.*

År	RDL
36/37	4581,3
38/39	371,4
39/40	310,8
44	1988,7
45/46	4109,3
46/47	3565,7

Tabel 9.
Finansieringsformernes relative vægt.*

	1644	1645/46	1646/47
Kongen	100%	35,5%	–
Administratoren	–	14,2%	73,2%
Drift	–	32,4%	26,8%
Materialesalg	–	17,9%	–

* fra Jensen a.a. s. 57.

* fra Jensen a.a. s. 82ff.

Udover disse to store poster forekom naturligvis en række forbedringer og reparationer af hovedgårdens bygninger og øvrige udstyr, der med rimelighed kan betragtes som investeringer i produktionsapparatet, og som betaltes over gårdens drift.

Om den dæmning ved gården, som kongen i 1636 havde planer om, blev til noget, vides ikke, men andre eksempler kan nævnes.⁸² Ligeledes i 1636 skulle det øde gods forsynes med bygninger; efter vinteren 1638/39 måtte Skinnerup bro genopbygges; i 1642 fik Sten Bille lov til at lade fremstille jernharver og købe heste på grund af den store avl og bøndernes usle heste, og samme år færdiggjordes dele af et stengærde (et arbejde, der fortsattes året efter med det mål fuldstændigt at udskille Skinnerups og Trellerups marker).⁸³ Denne udsondring synes imidlertid at have givet en del problemer, for i 1651 hedder det i fogedens anklage mod nogle bønder på herredstinget at »... de haffuer brutt holl paa hans gunstig hosbunds steegierde for hans marck och giortt agavei derigennem ...«. ⁸⁴ Disse mindre investeringer kan vanskeligt sættes ind i en større økonomisk sammenhæng, men er blot nævnt som eksempler på nogle af de arter investeringer, der kunne forekomme i godsøkonomien.

5. *Forholdet til statsmagten*

Et af adelens definatoriske privilegier i tiden inden 1660 var friheden for ordinære skatter og tiende. Dette privilegium havde naturligvis også Skinnerup, og i 1632 udstraktes friheden, som det var almindeligt for ugedagsbønder, til alle indensogns bønder. Samtidig fritoges de for pligten til at huse soldater, hvorved de undgik et pres, der netop i 1630'erne lå tungt på mange af landets bønder.⁸⁵ Et andet forhold af interesse mellem godsets fæstebønder og den skatteindkrævende statsmagt var, at ved nedlæggelser af bøndergods til fordel for hovedgårdsjorden (som det skete i 1640–42) mistede staten en indtægt herfra. Det samme gjorde tiendemodtageren i det pågældende sogn, og hvor staten nok skulle vide at skaffe sig erstatning på længere sigt, var problemet mere akut for sognepræsten.⁸⁶ Claus Hansen i Munkebo, der med Trellerup bys nedlæggelse mistede »fem aff de beste tiender i sognet«, klagede da også sin nød til kancelliet første gang i 1642 og anden gang syv år senere.⁸⁷

Fra omkring 1630'erne begyndte statsmagtens udgifter at gå betydeligt i vejret, og for at få dækning herfor forøgedes trykket af de ekstraordinære skatter – altså skatter som også ramte adelen. Disse tog oftest form af hartkornskontributioner, det vil sige en vis afgift pr. td. Htk. som det pågældende gods bestod af. Ved siden heraf havde adelen siden middelalderen haft forpligtelse til rostjeneste, hvilket vil sige at stille heste og ryttere til rådighed for rytteriet. I forbindelse med taksationen herfor i 1625 hedder det om Skinnerup, at den er sat til en hest, idet det »underdanigst [stilles] til hans prinselige nåde, hvo samme hest skal holde og under hvad fane den skal forordnes«. I 1625 svarede en hest til 312 td. Htk., og Skinnerup havde på dette tidspunkt omkring 217 td. Htk. underliggende jord.⁸⁸

En anmodning om Skinnerups fritagelse for såvel rostjeneste som en hartkornskontribution på 1 ort pr. td. Htk. (ortskat) sendte Sten Bille til kancelliet den 27. december 1638.⁸⁹ Af nedenstående tabel fremgår det, at denne tilsyneladende ikke bevilgedes, da gården på dette tidspunkt havde sine største skatteudgifter nogensinde, af hvilke 95,8 RDL må have været den omtalte ortskat, idet Skinnerups såkaldte kontribuerende hartkorn i 1638/39 var 383 td. – 2 s. – 1 fj. – 1 alb.⁹⁰ De iøvrigt få og spredte skatteudgifter tyder imidlertid på en høj grad af fritagelse for adelens skatter. Modstilles de samlede skatteudgifter i den kildedækkende periode således med de statslige tilskud til Skinnerup, fremkommer et nettoresultat på ikke mindre end 14583,4 RDL i godsets favør. At analysere adelens skatteforhold ud fra et gods, hvis ejer var direkte beslægtet med »statsmagten« synes på dette grundlag ikke at være særligt holdbart.

Tabel 10.
Skatteudgifter.

År	RDL
37/38	70,0
38/39	108,3
39/40	33,3
40/41	8,0
43/44	22,0

6. Sammenfatning

Formålet med undersøgelsen har været at belyse samspillet mellem de forskellige renteformers betydning i udviklingsforløbet fra 1616 til 1660. Som udgangspunkt for en opsummering og fortolkning af de nåede resultater skal indkomstudviklingen i forbindelse med henholdsvis produkt/pengerenten og arbejdsrenten anskueliggøres grafisk. Eftersom indkomsten er tilvejebragt i såvel naturalier som penge, vil denne opdeling blive fulgt her, og da f.eks. indkomsten ved produktsalg er medregnet i fig. 19, er de to figurer altså ikke komplementære.

Nedenfor ses naturalieindkomsten fra fæstegodset (A) og hovedgården (B) sammenlignet.⁹¹ Som det fremgår, fulgte A_1 fæstegodsmassens vækst i 1630'erne og lå indtil midten af 40'erne højere end B_1 . Udviklingen er yderst stabil og kan stort set entydigt henføres til ændringerne i godsstrukturen.

De første tyve år faldt omfanget af naturalieindtægten fra hovedgården, og A_1 blev dominerende. Fra begyndelsen af 1640'erne – da hovedgårdsudvidelsen satte ind – skete imidlertid en langt kraftigere stigning i B_1 end i A_1 , og ved årtiets slutning havde hovedgårdsproduktionen den største kvantitative betydning for godset.

Ud fra den antagelse, at det solgte korn år for år fordeler sig mellem A og B som

Fig. 18. Naturalieindtægt fra hovedgård og fæstegods.
(logaritmisk)

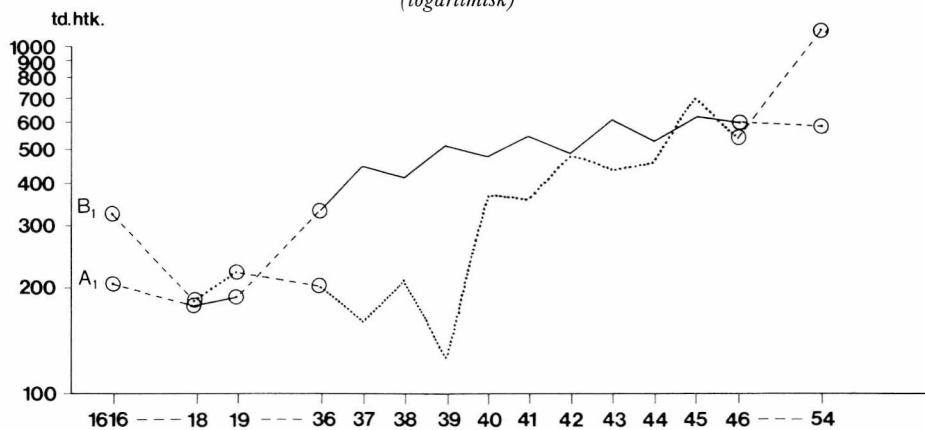

Fig. 19. Pengeindtægt fra hovedgård og fæstegods.
(logaritmisk)

det indkomne, er alle driftsregnskabets indkomstposter på fig. 19 henført til enten at have deres udspring i fæstegodset eller i hovedgården.⁹²

Som det ses, forløber pengeindkomstens fordeling stort set som naturalieindkomstens, idet A_2 efter et fald stiger jævnt og følger fæstegodsets forøgelse, mens B_2 ligeledes starter med at falde for derefter i 30'erne at stige, indtil nogle vældige svingninger sætter ind i 1640'erne. Det må dog tilføjes, at B_2 hele tiden ligger over fæstegodsindtægtens niveau i modsætning til B_1 .

Som det fremgår af figuren er en kurve – C – indført. Den afbilder hovedgårdens driftsmæssige omkostninger defineret som summen af: øksnekøb, kornkøb, tiendeafløsning i penge, kostpenge, folkeløn og transportudgifter.⁹³ Hovedgårdens indtjeningsmæssige overlegenhed udhules altså af et højt omkostningsniveau. Variationerne i C følger stort set B_2 , og kan forklares med de samme faktorer – nemlig hovedgårdsmarkens vækst og markedsforholdene.

På denne baggrund kan der ikke være tvivl om, at hovedgårdsdriftens betydning – såvel med hensyn til produkt- som pengeindkomst – øgedes i forhold til udbyttet fra fæstegodset. At der bag denne udvikling lå en bevidst satsen på arbejdsrenten synes klart.

Godssamlingsfasen 1636–44 var præget af følgende træk: en absolut forøgelse af godsets tilliggende, en relativt stærkere vækst i hovedgårdsmarken end i fæstegodset og en koncentration af dette i Skinnerups nærhed. I dette forløb investeredes altså først og fremmest i en udvidelse af produkt/pengerentemassen, men samtidig tilvejebragtes to grundlæggende ressourcer til et øget Gutherrschaft-element nemlig jord og arbejdskraft.

Fra det forøgede fæstegods var landgildeindtægten domineret af salgbare afgrøder – først og fremmest byg –, og pengelandgilden synes i vid udstrækning at være anvendt som regulator ved landgildeafkortninger. I perioden 1644–54 må imidlertid være sket en så alvorlig udvikling for flere af fæstebønderne, at også betydelige naturalieafkortninger blev nødvendige. Opstaldning af øksne fra hovedgården hos bønderne som en del af landgilden fandt sted, men var i forhold til Skinnerups samlede øksneproduktion beskedene.

Den tiendeindtægt, det efter en meget målrettet indsats lykkedes at skaffe, må som halmleverandør formodes at have dannet et væsentligt grundlag for øksneproduktionen. Endvidere var den nettoindtægt, som, efter at de store afgifter var betalt, blev tilbage på godset, oftest bestående af foderafgrøder (havre, agerhejre). Endelig indgik tiende som grundlag for øksneproduktionen i en anden sammenhæng i hovedgårdens drift. Hvis nemlig ikke øksnemængden – og som forudsætning herfor foderressourcerne (staldfoder og eng) – forøgedes i samme takt som hovedgårdsmarken, ville produktiviteten på denne, som følge af en relativt dalende gødningsmængde, falde. Denne økologiske fælde har utvivlsomt båret sin del af skylden for de lave foldudbytter på Skinnerup.⁹⁴

De forøgede indtægter fra stedsmål og førlov i periodens sidste del tyder på en øget ud- og indflytning af fæstebønder. Sagefaldet kan ligeledes føres tilbage hertil,

da en lang række af de sager, som førtes ved Bjerger herredsting om bønder fra Skinnerup, netop drejede sig om ulovlige fraslytninger, ulovlig benyttelse af græsning eller skov, ligesom restancesager og synsforretninger på øde gods var hyppige. Disse oplysninger giver sammenholdt med det drastisk stigende niveau for landgildeafkortninger klart et billede af en øget forarmelse blandt bønderne i 1650'ernes begyndelse, og som en af flere forklaringer herpå kan en øget benyttelse af arbejdsrente inddrages. Imidlertid synes bøndernes reaktioner mod den forværrede situation at have indskrænket sig til usystematiske, individuelle protester, og en fælles indsats for de truede interesser ses de ikke at have ydet. Andre forhold end den øgede merværdiudpresning – f.eks. den dårlige høst 1649, da rugen på Trellerup mark var »gandske swaug och icke ved magt . . .« – må naturligvis ikke lades ude af betragtning.⁹⁵

Også træk ved selve organiseringen af hovedgårdsdriften tyder på større interesse for denne del af godsøkonomien. Dyrkningssystemet var ved godsets erhvervelse i 1616 trevangsbrug, og hovedgårdsmarken var allerede da udskilt af fællesskabet. Denne isolation manifesterede sig blandt andet ved opførelsen af stengærder og led om hovedgårdsjorden i 1641–44, en disposition, der vel fra et driftsmæssigt synspunkt var rationel nok, men som dog ikke kunne forhindre, at forarmede bønder i kriseåret 1649 lod deres kreaturer æde af hovedgårdens korn, eller at bønder opponerede imod at gamle færdelsårer på denne måde blev afbrudt.⁹⁶

Hovedgårdens avl var primært baseret på salgsafgrøder, men dette forhold ledte ikke til en egentlig monokultur. Selv om bygavlen i hele den undersøgte periode var dominerende, gik udviklingen tværtimod snarere i retning af en mere alsidig afgrødesammensætning. Øksnehandelen var først og fremmest afhængig af investeringskapital til købet og de dermed forbundne omkostninger samt af forholdene på det internationale marked og kom derfor til at udgøre et væsentligt element i hovedgårdsproduktionens pengeregnskab.

Hvad angår den relativt voksende hovedgårdsavl under et, må det slås fast, at der i perioden ikke var tegn på produktivitetsforbedringer, men at foldudbyttet ved kornproduktionen var katastrofalt lavt. De kapitalinvesteringer, der foretoges, rettedes da også primært andre steder hen. Det var først og fremmest tale om store investeringer i fæstegods og dermed naturligvis også arbejdskraft. Derudover var der investeringer i hovedgårdsbygninger (stalde), det vil sige investeringer, der kom hovedgårdens animalske produktion til gode, men næppe den vegetabiliske. Af løbende driftsinvesteringer af ret stort omfang må naturligvis øksnekøb atter fremhæves. Disse forhold tilsammen understreger igen en godsøkonomisk politik, der ganske var fikseret på markedsrelationerne og indkomstforøgelse gennem disse, og som derfor lagde den største kapitalinvestering på det produkt, der umiddelbart var nærmest knyttet til markedet.

Af investeringer og teknologiske forbedringer i kornproduktionen ses udover nogle enkeltstående kornkøb – oftest som frøgæld i forbindelse med godskøb – ikke

meget. De i 1642 omtalte jernharver på Trellerup er nævnt, og derudover kan kun beskudne produktmæssige fornyelser, som indførelsen af bælgplanter i avlen, siges at udgøre et teknologisk fremskridt.

I de direkte oplysninger om arbejdet på hovedgården er også en tilkendegivelse af, at dette fik en forøget betydning. Såfremt de hoveriydende bønder har arbejdet på hovedgården i et omfang bare tilnærmelsesvis som de registrerede ugedagshusmænd, har der i arbejdsrenten været tale om en endog meget alvorlig byrde, der må opfattes som en væsentlig forklaring på den forværrede situation i 1650'erne. De voksende udgifter til lønninger skal altså næppe tages til indtægt for en mindsket betydning af det omkostningsfri hoveriarbejde. Eftersom de lønnede arbejdsfunktioner var stort set uændrede, og forholdet mellem lønarbejde og hoveri derfor må anses for nogenlunde konstant, kan de derimod snarere ses som et tegn på arbejdsrentens øgede betydning i godsøkonomien.

Denne voksende betydning havde også sin indflydelse på godsøkonomiens forhold til afsætningsmarkedet for de fremstillede produkter. Den altdominerende pengeindtægt kom fra hovedgårdens produktsalg, og i dette havde øksnehandlen en central placering. Indtjeningen herfra var i udstrakt grad dikteret af markedsfænomenerne og muligheden for spekulationsgevinster – som i 1640'ernes midte da voldsomme prisdyk ved spekulationshandel vendtes til en ganske pæn nettofortjeneste pr. solgt dyr. Denne form for handelsvirksomhed betød naturligvis en ret svingende indtjening, som da også slog kraftigt igennem i det samlede pengeregnskab. I modsætning hertil var salgsandelen af de indkomne kornafgrøder stort set uændret perioden igennem, og der var ikke tegn på, at hovedgårdens egen kornproduktion var mere markedsrettet end det gennem produktrenten erhvervede. Den pengeindkomst, som hidrørte fra denne del af godsets produktsalg, var primært afhængig af kornindtægtens samlede størrelse – det vil sige høsten og mængden af landgildeydende bønder –, og afhængighed af nationale eller internationale prisbevægelser var af mindre betydning. Dette til trods for at produktionen uden nogen tvivl var rettet mod og præget af det vesteuropæiske kornmarked.

Et sidste element i Skinnerups tendens mod øget vægt på arbejdsrenten var statsmagts rolle, der jo til tider kan være svær at adskille fra godsejerens. Staten var først og fremmest yder af en række privilegier af ganske afgørende betydning for hovedgårdsdriften. Det drejede sig om hovedgårdsjordens skatte- og tiendefrihed og adelens monopol på øksneproduktion og -handel udenfor købstæderne. Alle forhold, der var forudsætninger for Skinnerups økonomiske virksomhed. Dog var modydelsen en række ekstraskatter og rostjeneste, men for Skinnerup fik disse en beskeden betydning, og deres størrelse var endvidere uafhængig af godsets fordeling mellem fæstegods og hovedgårdsjord. Ialt må statens rolle således bedømmes som absolut positiv for godsøkonomien og decideret stimulerende for en udvikling i retning af en relativ forøgelse af hovedgårdsjorden, idet den derved erhvervede skattefrihed jo ligefrem betaltes (negativ indtægt) af staten – og altså i sidste ende af skatteyderne (bønderne). Ved siden af handelsrestriktionerne, der på kort sigt berøvede den handelsrettede godsøkonomi en vis bevægelsesfrihed, men som ikke

havde nogen væsentlig betydning i de af dette regnskabsmateriale dækkede perioder, var der altså stort set kun et element i den statslige politik, der for alvor virkede negativt ind på såvel rentegods som hovedgårdsorienteret gods – krigsførelse. Og dette fænomen kendte perioden som bekendt kun altfor godt.

Af det ovenstående skulle det være fremgået, at den del af det økonomiske liv, som havde godsejernes (konge, kancelli, administrator) interesse, var afsætningsleddet og altså markedsforholdene. Ethvert forsøg på at regulere økonomien var således centreret herom, og det er på dette grundlag, at Skinnerups økonomi må vurderes.

Bag det drivende motiv – at skaffe flere penge til forbrug(!) – må have ligget en formodning om, at en godsøkonomisk omlægning i form af en øget arbejdsrente ville betyde forbedrede muligheder for merværditilægnelsen – direkte eller indirekte gennem forbedrede markedsrelationer. Spørgsmålet er altså hvorvidt der var økonomiske realiteter bag denne antagelse.

Det må slås fast at hovedgårdens vegetabiliske produktion var væsentligt mindre produktiv end bøndernes, og at hovedgårdsdriften hvad denne angik altså absolut ikke gav en bedre udnyttelse af ressourcerne end fæstegårdsdriften.

Indtjeningen ved kornsalg var endvidere primært afhængig af produktionen og kun i mindre grad af prisbevægelser. Øksnehandelsindtægten var derimod først og fremmest en følge af markedsforhold. Endelig var øksneproduktionen den eneste del af hovedgårdsdriften, der ikke havde ligeså (eller mere) produktive alternativer på fæstegodset.

Det fremgår da også af materialet, at netop øksneproduktionen, der var så ubrydeligt bundet til markedsbevægelserne og hvis egentlige »produkt« var penge, var det element i godsøkonomien, der påkaldte sig størst interesse. Imidlertid kan godsøkonomien ikke umiddelbart deles op i en vegetabilisk sektor, der led under udviklingen, og en animalsk, der profiterede derved, idet hovedgårdens produktionssystem som vi har set også udgør et økologisk system, hvor faktorerne tiendehalm, foder og gødning knytter animalsk og vegetabilisk produktion sammen i en ustabil balance.

Den relativt forøgede arbejdsrente gav mulighed for en ensidig udvidelse af bøndernes rentebyrde, hvilket førte til en forarmelse, der mærkbart slog igennem i merværdiens størrelse (landgildeindtægtens fald). På den anden side – hvilket tilsyneladende var vigtigere på kort sigt – gav den også forbedrede muligheder for styring af godsets deltagelse i den internationale handel. Fokuseringen på den animalske del af denne påførte imidlertid godset store omkostninger. Dels drejede det sig om de for denne produktionsform fornødne kapitalinvesteringer og dels om de store løbende udgifter, som opkøb og pasning nødvendiggjorde.

Havde disse store investeringer, der delvis kun tilgodeså dele af produktionen, været undgået, havde driften på kort sigt hvilet i sig selv, og kun på grund af godsets særlige ejendomsforhold – der gav mulighed for tilskud udefra – kunne det høje omkostningsniveau opretholdes uden låntagning.⁹⁷

Frugten af de forbedrede muligheder for indtjening blev altså ædt op af lavere

produktivitet på såvel hovedgårdsjord som fæstejord, og denne proces kunne – hvis den havde fået lov til at fortsætte – næppe have været opvejet af spekulationsindtægter på eksportmarkedet, specielt da fordi prisniveauet for både korn og kvæg var kraftigt faldende.

Meget tyder altså på, at der i forklaringen på den danske hovedgård Skinnerups feudalrente-sammensætning kan inddrages elementer fra Østeuropas andet livegenskab. For det første tilpassede godsøkonomien sig en leverandørstatus i forhold til Kanal-områdets industrialisering, hvilket som vi har set havde uheldige strukturelle virkninger. For det andet må det forhold, at disse ændringer fik lov til at slå igennem, forklares ud fra bøndernes manglende evne til at yde effektiv modstand mod den godsøkonomiske nyordning, der klart var til skade for dem.

De internationale økonomiske strukturer og bonde- og herremandsklassens indbyrdes styrkeforhold er således to vigtige faktorer, der naturligt må inddrages i konkrete undersøgelser af renteformernes sammensætning og merværditilegnelsesens form – og i et større perspektiv i forklaringer på hvorfor det danske samfund udviklede sig, som det gjorde.

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Diverse gods (og lens-)regnskaber – 1660:

Ulriksholms regnskaber (<i>R</i>) 1616–20, 1636–40	film 18741
Ulriksholms regnskaber (<i>R</i>) 1640–47, jordebøger 1616–20	film 18742
Ulriksholms jordebøger (<i>JB</i>) 1636–47, forleningsbreve og kvittansiarumsbilag 1643–45	film 18743

Danske Kancelli (*DK*):

Besigtigelser og andre indlæg til skøder og mageskifter	B 94
1649, indberetninger med bilag ang. præsternes indkomster, indsendte i hht.	
kgl. missive af 1648 7. december	B 118
Indkomne breve og indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager	B 160 + B 162

Topografisk Samling (*Top. Saml.*):

Læg: Ulriksholm.

Kongehusarkivet (*Kongehuset*):

Ulrik Christian Gyldenløve (<i>U. C. G.</i>) 1645(44)–46, 1654–55, 1657–59.
Christian IV's søn Ulrik Christian Gyldenløve (<i>U. C. G.</i>): div. skøder.
Christian Ulrik og Ulrik Christian Gyldenløve (<i>C. U. og U. C. G.</i>).

Rentekammeret:

Indsendt jordebog 1660–62: Ulriksholm	311.32
Matriklen 1662: Odensegårds Amt	311.84

Bjerge Herreds Tingbog (<i>Tingbog</i>) 1649–52, 1655–56, 1656–60, 1660–63	film 25636-7
--	--------------

Det kongelige Bibliotek

Gl. kgl. saml.:

Steffen Rodes regnskabsbog	992 fol.
----------------------------------	----------

Noter

1. For en uddybning af det metodisk/teoretiske grundlag for den foreliggende undersøgelse se Witold Kula: *An Economic Theory of the Feudal System*, London, 1976.
2. Laursen, Marquard, Olsen & Jørgensen (red.): *Kancelliets Brevbøger 1616–45*, Kbh. 1919–68 (KB) 1642–43, s. 625.
3. Erland Porsmose Christensen: *Stordrift og Fællesdrift, Fynske Årbøger 1978*, s. 93ff.
4. Jytte Jensen: *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne*, Odense 1977, s. 16ff.
5. C. F. Bricka & J.A. Friedericia (red.): *Kong Christian IV's egenhændige Breve*, bd. 1–8, Kbh. 1878–1947 (*Chr. IV Br.*) bd. 1, s. 99f.
6. Laursen, West & Nygård (red.): *Kronens Skøder*, Kbh. 1892, (*Kr. Sk.*) I, s. 382f.
7. KB 1616–20, s. 29, 383.
8. KB 1616–20, s. 862, 904f, DK B 160: Hans Oldeland 17.8.1620.
9. KB 1621–23, s. 282, 383.
10. KB 1627–29, s. 383f, KB 1630–32, s. 703, 707, 722.
11. Jensen, s. 17, DK B 160: Sten Bille 16.2.1647, film 18743: forleningsbreve og kvittansiarumsbilag.
12. DK B 160: Iver Vind 29.4.1647.
13. *Danske Slotte og Herregaarde* bd. 7, Vilhelm Lorenzen: Ulriksholm, Kbh. 1965.
14. *Tingbog 1656–60*, p. 555 V.
15. Jensen, Porsmose, E. *Ladewig* Petersen: *Dansk adelig økonomi 1600–1660, Fortid og Nutid 22, 1963–65*; samme: *Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet, Hilsen til Hæstrup 9. august 1969, Odense 1969*; samme: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700, Dansk Socialhistorie* bd. 3, Kbh. 1980.
16. *Kr. Sk. I*, s. 382f, R+JB 1616/17.
17. DK B 160: Sten Bille 30.11.1635, KB 1635–36, s. 619, Kongehuset U. C. G. tingsvidne 30.12.1635.
18. KB 1635–36, s. 619, Kongehuset U. C. G. skøde 25.2.1636, R 1636/37.
19. KB 1635–36, s. 744f, R 1636/37, Holger Fr. Rørdam: *Christian IV's donationer til Vivike Kruse og hendes søn Ulrik Christian Gyldenløve, Danske Magasin (Da.Mag.) 4: IV*, Kbh. 1878, s. 356: *Konsistoriums kopibog 27.3.1640*.
20. KB 1635–36, s. 454, 593, 784, Kongehuset U. C. G.: skøde 24.4.1636, R 1636/37.
21. *Da.Mag. IV:4* s. 356: *Konsistoriums kopibog 27.3.1640*, *Kr. Sk. I*, s. 502, JB 1636/37–37/38, R 1636/37.
22. Kongehuset U. C. G.: skøde 12.10.1636.
23. KB 1635–36, s. 773, *Da.Mag. IV:4*, s. 354: *Konsistoriums kopibog 3.9.1638*.
24. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*, Kbh. 1957, s. 322.
25. *Kr. Sk. I*, s. 502.
26. KB 1637–39, s. 577, 703f, DK B 160: Sten Bille 27.12.1638 og 3.3.1639, *Top. Saml.: Ulriksholm 20.4.1639*, R 1638/39.
27. KB 1640–41, s. 11, 25f, 33, *Da. mag. IV:4*, s. 356: *Konsistoriums kopibog 27.3.1640*, DK B 160: Ingeborg Claus Muhles 16.1.1640, JB 1639/40–40/41, R 1639/40.
28. DK B 160: Sten Bille 3.4.1640.
29. DK B 94: Mogens Kaas 1643 (u.d.) og Sten Bille 9.3.1643, KB 1642–43, s. 443f.
30. DK B 94: Henning Valkendorf og Henning Pogwisch 24.12.1643.
31. Kongehuset U. C. G.: skøde 7.4.1640, DK B 160: Sten Bille 20.5.1640, R 1639/40.
32. DK B 160: Claus Hansen før 3.5.1642, KB 1642–43, s. 84f, JB 1644/45, Jensen, s. 25.
33. KB 1640–41, s. 210, KB 1642–43, s. 443f, DK B 160: Henning Valkendorf 27.4.1640.
34. Kongehuset C. U. og U. C. G.: konsistorium 3.5.1647, JB 1643/44.
35. *Kr. Sk. I*, s. 541f, R+JB 1644/45.
36. *Tingbog 1649–52*, p. 139 R, Olsen '57 s. 326.
37. R 1654/55.
38. Porsmose, s. 102.

39. N. Rasmussen Søkilde: Uddrag af Fyenbo Landstings Skjøde- og Pantebøger, Fynske Samlinger X, (*Fy. Saml.*), s. 43.
40. DK B 160: Sten Bille 17.9.1636.
41. KB 1630–32, s. 779.
42. Jensen, s. 19.
43. Porsmose, s. 101.
44. KB 1635–36, s. 426.
45. Hans H. *Fussing*: Herremand og fæstebonde, Kbh. 1942, s. 96f.
46. Da regnskabernes landgildeanførelser er præget af dobbelttopførelser, er som grundlag for følgende grafiske fremstilling benyttet jordebøgernes tal for naturalier og penge separat – fratrukket de i regnskaberne opgivne afkortninger.
47. R+JB 1616/17 ff.
48. Fridlev *Skrubbeltrang*: Det danske landbosamfund, Kbh. 1978, s. 89.
49. KB 1616–20, s. 443, 904f.
50. KB 1621–23, s. 282, KB 1630–32, s. 593.
51. KB 1633–34, s. 40, JB 1638/39.
52. KB 1635–36, s. 522f, 608, JB 1637/38.
53. KB 1637–39, s. 589, 728, JB 1640/41–42/43, R 1654/55.
54. Vil kunne efterprøves ved undersøgelse af periodens kirkeregnskaber på Landsarkivet i Odense.
55. *Skrubbeltrang*, s. 89, Olsen '57, s. 138.
56. Arent *Berntsen*: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, Kbh 1650–56, 2:1, s. 36 og 2:2, s. 132.
57. *Fussing* '42, s. 69ff, 90ff, 307.
58. samme, s. 204, 210.
59. Jensen, s. 25, 33ff.
60. Tingbog 1649–52, p. 17 V.
61. JB 1616/17.
62. R 1639/40.
63. Ved beregningen af foldudbyttet er taget det udgangspunkt, at korn opgivet som udsæd år X giver avl år X+1.
64. Gunnar *Olsen*: Studier i Danmarks kornavl og kornhandelspolitik i tiden 1610–60, *Hist. Tid.* 10. rk. bd. 6, 1942–44, s. 435f.
65. R 1616/17 ff.
66. E. *Ladewig* Petersen: The danish cattletrade during the 16th and 17th centuries, *Scandinavian economic history review* 18, 1970, s. 69f; Olsen '57, s. 56; Hans H. *Fussing*: Gessingholm 1609–1663, *Hist. Tid.* 10 rk. bd. 3, 1934–36, s. 85–92; Richard *Willerslev*: Dansk studehandel fra 1560–1660, *Jyske Samlinger ny rk. bd. 2*, s. 153–181.
67. Film 18743: Inventarium/Henning Valkendorf 9.12.1634, R 1640/41, Jensen, s. 26.
68. Bjarne *Stoklund*: Bondegård og byggeskik, Kbh. 1980, s. 29f, R 1640/41.
69. R 1616/17 ff.
70. R 1618/19.
71. R 1637/38.
72. R 1654/55, *Fussing* '42, s. 205f.
73. *Ladewig* '80, s. 329.
74. Spekulationssalg af korn vil kunne undersøges grundigere ud fra regnskabernes oplysninger om kornlagre og salgstidspunkter sammenholdt med de internationale priskonjunkturer.
75. Olsen '42–44, s. 477.
76. R 1643/44.
77. F.eks. KB 1616–20, s. 416, KB 1633–34, s. 474, KB 1635–36, s. 424, KB 1640–41, s. 373.
78. KB 1635–36, s. 424, Chr. IV Br. IV, s. 15, R 1616/17 ff.
79. KB 1637–39, s. 576, DK B 160: Sten Bille 27.2.1638.
80. *Ladewig* '70, Steffen Rodes regnskabsbog.

81. E. *Ladewig* Petersen: The crisis of the danish aristocracy 1580–1660, Odense 1967.
82. Chr. IV Br. IV, s. 3.
83. KB 1635–36, s. 426, KB 1637–39, s. 577, DK B 160: Sten Bille 29.4. og 1.7.1642, KB 1643–44, s. 97f, 612.
84. Tingbog 1649–52, p. 207 V.
85. KB 1630–32, s. 779, Ladewig '70, s. 343.
86. Olsen '57, s. 211ff.
87. DK B 160: Claus Hansen før 3.5.1642, DK B 118: indberetning fra samme.
88. Berntsen 2:1, s. 9, Jensen, s. 18, Kristian *Erslev*: Den danske adels hartkorn i Kr. IV's tid, Danske Magasin 5:1, s. 172.
89. DK B 160: Sten Bille 27.12.1638.
90. *Vedel Simonsen*: Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, Kbh. 1845, s. 156: Jørgen Brahes hartkornliste 1638.
91. A_1 består af nettolandgilden og nettotienden mens B_1 dækker hovedgårdsavlen (begge i td. Htk.).
92. A_2 består af græsleje, oldengæld, sagefald, stedsmål, førlov, nettolandgildepenge, indkomst fra salg af småredsler og $A_1/A_1+B_1 \times$ kornsalsindtægten. B_2 derimod består af øksnesalsindtægten og $B_1/A_1+B_1 \times$ kornsalsindtægter. Diverse salg af f.eks. most og huder er altså udeladt.
93. Jensen, s. 82ff.
94. Olsen '57, s. 139. Disse økologiske sammenhænge kan f.eks. belyses uddybende ved beregning af godsets foderforbrug ud fra regnskabets oplysninger. Se endvidere ang. driftens økologi: B. H. *Slicher van Bath*: The agrarian history of western Europe A. D. 500–1850, London 1963, s. 10ff.
95. Tingbog 1649–52, p. 49 R.
96. Tingbog 1649–52, p. 50 R og 1656–60, p. 133 V.
97. Jensen, s. 65.

Manuskriptet afsluttet juni 1982.